

Stanje istraženosti ivanovačkih lokaliteta u središnjoj Hrvatskoj prema literaturi

Kramer-Kelemović, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:674371>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
Smjer Srednjovjekovna arheologija

Ivan Kramer-Kelemović

***Stanje istraženosti ivanovačkih lokaliteta u središnjoj
Hrvatskoj prema literaturi***

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Krešimir Filipec

Zagreb, rujan 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	2
2. OSNUTAK I USTROJ IVANOVACA	5
3. DOLAZAK IVANOVACA U SREDIŠNJU HRVATSKU	9
4. IVANOVAČKI POKRETNI I NEPOKRETNI ARHEOLOŠKI NALAZI	12
5. STANJE ISTRAŽENOSTI IVANOVAČKIH RAVNIČARSKIH UTVRDA.....	15
5.1 STARI GRAD PAKRAC.....	15
5.2 STARI GRAD IVANEC.....	19
6. STANJE ISTRAŽENOSTI IVANOVAČKIH GORSKIH UTVRDA.....	23
6.1 BURG BELA	23
6.2 UTVRDA GRADIŠĆE	25
7. NEPOTVRĐENA GORSKA UTVRDA ŽIDOVINA	26
8. STANJE ISTRAŽENOSTI KASNOSREDNJOVJEKOVNIH IVANOVAČKIH GRADIŠTA	27
8.1 RAČEŠA.....	27
8.2 LJEŠNICA-CAGE	29
8.3 SVETI IVAN TRNAVA.....	30
9. STANJE ISTRAŽENOSTI IVANOVAČKIH CRKAVA.....	30
9.1 GORA.....	30
9.2 PROZORJE	32
10. GOTIČKA ARHITEKTURA NA PRIMJERU DVORANSKIH SAKRALNIH GRAĐEVINA IZ PAKRACA I GORE.....	35
11. ZAKLJUČAK.....	38
12. POPIS SLIKA.....	41
13. LITERATURA	42

Sažetak

Rad se bavi stanjem istraženosti arheoloških lokaliteta koji su u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bili posjedi Reda Hospitala Vitezova Svetog Ivana Jeruzalemskog ili poznatijeg po nazivu ivanovci, na području sadašnje središnje Hrvatske. Ivanovci su vojno-redovnički Crkveni red koji je osnovan u Jeruzalemu 1099., i od tamo su se raširili diljem katoličke Europe i Bliskog istoka, pa tako i u Kraljevini Ugarskoj. Na prostoru srednjovjekovne Slavonije se spominju početkom 13. st. i djelovali su barem do 16. st. na tom području. Utvrde i crkve koje su obrađene u ovom radu nalaze se na obroncima ili u neposrednoj blizini Ivanščice i Psunja, u okolici Zagreba i na Banovini. Ivanovačka prisutnost na utverdama i crkvama u Hrvatskoj je ustanovljena zbog povijesnih izvora koji o njima govore, dok arheološke nalaze koje možemo povezati s ivanovcima na drugačiji način su prisutni samo u tri slučaja. Prvo su dvije sakralne građevine, crkva u Gori i kapela u Pakracu čiji je arhitektonski tip došao u hrvatske krajeve pod utjecajem vitezova templara i ivanovaca iz Francuske. Treće je kamena nadgrobna ploča iz Prozorja iz 14. st. koja sadrži motive mača i štita.

Summary

The paper addresses the state of research on archaeological sites that, during the High and Late Middle Ages, were properties of the Order of the Knights of the Hospital of Saint John of Jerusalem, better known as the Hospitallers, in the area of present-day Central Croatia. The Hospitallers are a military-monastic Church order founded in Jerusalem in 1099, and from there, they spread throughout Catholic Europe and the Middle East, including the Kingdom of Hungary. In medieval Slavonia, they are mentioned at the beginning of the 13th century and were active in the region at least until the 16th century. The fortresses and churches discussed in this paper are located on the slopes or in the immediate vicinity of Ivanščica and Psunj, around Zagreb, and in Banovina. The presence of the Hospitallers at these fortresses and churches in Croatia has been established through historical sources that mention them, while archaeological finds that can be connected to the Hospitallers in other ways are present in only three cases. The first are two sacred buildings: the church in Gora and the chapel in Pakrac, whose architectural style was introduced to Croatian regions under the influence of the Templars and Hospitallers from France. The third is a stone tombstone from Prozorje dating back to the 14th century, which features motifs of a sword and shield.

Ključne riječi: ivanovci, središnja Hrvatska, stanje istraženosti, srednji vijek, utvrde, crkve

Key words: Hospitallers, central Croatia, state of research, Middle Ages, fortresses, churches

1. UVOD

Tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Kraljevini Ugarskoj djelovao je Viteški Red Hospitala Svetog Ivana Jeruzalemskog ili poznatijeg po nazivu ivanovci. Oni su nastali na početku križarskih ratova kao vojno-redovnički Crkveni red čiji je primarni zadatak bio briga o hodočasnicima u Svetoj Zemlji. Ivanovci su se proširili diljem katoličke Europe, pa tako i u hrvatskim krajevima gdje ih povijesni izvori spominju. Dio Hrvatske kojim se u radu bavimo se u vremenu srednjeg vijeka zvao Slavonija. Slavonija je obuhvaćala znatno veći prostor, nego što danas obuhvaća. Od međurječja Drave, Save i Dunava, Hrvatskog Zagorja i Prigorja, Moslavine i Banovine sve do planine Kapele. Slavonija se kao kraljevina naziva od vremena slavenskog hercega Kolomana u prvoj polovici 13. st.¹

Ivanovci su činili neizostavan dio života na hrvatskim prostorima stoljećima, od početka 13. stoljeća pa sve do 16. st. Pitanje je koje godine su točno ivanovci prestali djelovati u Hrvatskoj, jer ne postoje do vremena pisanja ovog rada arheološki dokazi koji su navedeni u literaturi ili pisani izvori koji govore o njihovom odlasku s hrvatskih prostora. Najraniji arheološki dokaz o ivanovcima u središnjoj Hrvatskoj je kapela u Pakracu koja je datirana u početak 13. st. i ona vremenski odgovara najranijim srednjovjekovnim pisanim izvorima koji potvrđuju ivanovce u središnjoj Hrvatskoj.

Ivanovačka prisutnost u središnjoj Hrvatskoj je bila duboko ukorjenjena i prisutna u vidu crkava i utvrda na širokom području. Ivanovci su u središnjoj Hrvatskoj uglavnom bili koncentrirani na obroncima planina Psunja, Ivanščice i Medvednice.² Ivanovci su se na prostoru Kraljevine Ugarske bavili dobrotvornim radom i liječenjem bolesnih, stoga su mnogo svojih posjeda osnivali u blizini termalnih izvora kao što su Esztergom i Piešťany, dok na prostoru Hrvatske nisu do sada ustanovljeni posjedi ivanovaca koji se su bavili takvim radom.³ Ivanovci su osim dobrotvornog rada bili vrlo značajan faktor u borbama protiv Osmanlija na području Ugarske u kasnom srednjem vijeku.

¹ A. Zsoldos, *Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića*, Historische Beiträge 17, 1998, 287-288.

² Ž. Tomičić, *Fortifications of Orders of Knights in Medieval Croatia*, U: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 208. Dalje u tekstu Tomičić 1996.

³ A. Ruttkay, *Military and Religious Orders Offering Medical Care (Archeological and Written Sources in Slovakia)*, U: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 176, 186. Dalje u tekstu Ruttkay 1996.

Cilj ovoga rada je predstaviti trenutačna saznanja o arheološkim istraživanjima ivanovačkih lokaliteta u središnjoj Hrvatskoj koja su objelodanjena u literaturi. Za svaki ivanovački posjed obrađen u ovom radu bit će obrazloženo zašto ih smatramo ivanovačkim. Bit će riječi o tome koliko dugo su ivanovci bili prisutni na posjedima obrađenim u ovom radu, preko pisanih izvora ili arheoloških nalaza. Vidjet ćemo postoje li primjeri sličnih ivanovačkih utvrda i crkvi izvan ili unutar središnje Hrvatske. Probat ćemo povezati određene arheološke nalaze s ivanovcima.

Od vremena vladavine kralja Andrije II. Arpadovića, odnosno od početka 13. st. u Ugarskoj dolazi takozvano viteško doba. U Kraljevini Ugarskoj nastaje novi viteški stalež, plemića koji su se posvetili ratovanju. U ovom kontekstu, izdvajaju se ivanovci, koji iako postoje više od stoljeća, sada doživljavaju značajan porast u svojoj aktivnosti te dolaze na Hrvatske prostore u većem broju. Andrija II. je poveo jedan neuspjeli križarski pohod 1217. u Svetu Zemlju.⁴ U drugoj polovici 14. st. u europskom ratovanju pojavljuje se vatreno oružje te viteštvo od toga vremena gubi na značaju, a i dolazi do slabljenja ivanovačkog reda.⁵ Ivanovci su u Kraljevini Ugarskoj bili najviše koncentrirani na prostoru središnje Hrvatske i Mađarskog dijela Podunavlja. „Ukupno je zabilježeno osamdeset i jedno administrativno središte veće ili manje važnosti koje je pripadalo Redu sv. Ivana Jeruzalemskog u srednjovjekovnoj Ugarskoj.“⁶

Na prostoru središnje Hrvatske vrlo značajan je bio Viteški Red Braće Hrama Salomonovog, ili poznatiji po imenu templari. Odlukom pape Klementa V. templarski red je prestao postojati 1312., a svi njihovi posjedi su postali vlasništvo ivanovaca. Ivanovci su bili slabije zastupljeni u središnjoj Hrvatskoj od templara, a jedan od razloga je bio taj što su templari ranije došli u hrvatske krajeve pa su imali više vremena se proširiti. Ivanovci su mnogo dulje od templara bili prisutni na hrvatskim prostorima. Prvi templarski posjed koji se u povijesnim izvorima spominje je Zdela na obroncima Bilogore koju im je darovao bosanski ban Borić (1154-1163.), dok je prvi imenom spomenuti ivanovački posjed bio Ljubač kod Zadra koji je spomenut 1205.⁷ Zabranom templarskog reda ivanovački posjedi u središnjoj Hrvatskoj su se više nego udvostručili, ali je krajem srednjeg vijeka broj ivanovačkih posjeda krenuo opadati. Rad se bavi

⁴ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 307-309.

⁵ S. Sekulić Gvozdanović, *Srednjovjekovni burgovi oko Save i Kupe*, Zagreb 2019, 27.

⁶ Ruttkay 1996, 176.

⁷ L. Dobronić, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb 2002, 28., 128. Dalje u tekstu Dobronić 2002.

stanjem istraženosti posjeda koje su ivanovci imali u vlasništvu prije 1312. godine, a to su Pakrac, Bela te vjerojatno Ivanec i Gradišće. Što se tiče posjeda koje su ivanovci preuzeli od templara u središnjoj Hrvatskoj 1312., a da su obrađeni u ovom radu, radi se o Prozorju kod Dugog Sela, Gori na Banovini i kasnosrednjovjekovnim gradištima Račeši i Lješnici u zapadnoj Slavoniji.

Za pisanje o stanju istraženosti ivanovačkih lokaliteta koristila se arheološka literatura koja je objavljena do vremena pisanja ovog rada. Proteklih dvadeset godina provodilo se mnogo istraživanja ivanovačkih lokaliteta na prostoru središnje Hrvatske. Središnja Hrvatska ima više istraživanih ivanovačkih lokaliteta, nego bilo koja druga Hrvatska regija. Postoji podosta arheološke literature o Ivanecu, Pakracu i Prozorju, dok je ostatak lokaliteta slabije objelodanjen. Arheolog Juraj Belaj se istaknuo prema broju izdanih radova na temu arheoloških istraživanja ivanovačkih lokaliteta u središnjoj Hrvatskoj.

Središte moći ivanovaca u Kraljevini Ugarskoj je bilo u Dalmaciji, gdje se nalazila templarska, a kasnije ivanovačka uvrda Vrana u blizini Biograda na Moru. U Vrani je bilo središte slavonsko-ugarskog priorata sve do 1412. kada su Mletci preuzeli vlast nad Vranom „Sve do godine 1412. njihovo središte je bilo zapravo smješteno u priorovoj rezidenciji u utvrdi Vrana blizu Biograda u Dalmaciji. Kasnije je njihov glavni rezidencijalni centar postao stari samostan u Székesfehérváru.“⁸ Iako ivanovci više nisu držali Vranu u 15. i 16. st. i dalje su njihovi priori nosili titulu priori vranski.⁹

Prvo poglavlje se bavi početkom ivanovačkog reda u Svetoj Zemlji i kako se red razvijao s vremenom. Na Bliskom istoku su ivanovci držali posjede skoro dva stoljeća, od 1099. do 1291. kada je palo zadnje uporište Akra. Drugo poglavlje se bavi proučavanjem dolaska viteškog reda ivanovaca na područje današnje središnje Hrvatske. Treće poglavlje se bavi pokretnim i nepokretnim arheološkim nalazima koje možemo smatrati ivanovačkim. Riječ je o novcima koje su oni kovali na Rodosu, pečatima koje su koristili za pečaćenje dokumenata i kamenim nadgrobnim i heraldičkim pločama s motivima ivanovačkog reda. Cilj tog poglavlja je predstaviti kakve nalaze bismo mogli očekivati na ivanovačkim lokalitetima na prostoru središnje Hrvatske.

Prvo se rad bavi stanjem istraženosti ivanovačkih ravničarskih utvrda u Pakracu i Ivanecu. Na oba lokaliteta su do prije sedamdeset godina postojale očuvane utvrde koje su odlukom vlasti

⁸ Ruttkay 1996, 180.

⁹ Dobronić 2002, 190., 213-214.

srušene. Poseban je fokus na stanje istraženosti dva sakralna objekta, kapele u Pakracu i crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivanecu jer su njima arheolozi najviše pažnje posvetili. Nadalje, u radu je riječ o stanju istraženosti ivanovačkih gorskih utvrda u Beli i Gradišću. Bela je bila dugo vremena od 13. do 15. st. uz Pakrac najznačajnije ivanovačko uporište i lokalno upravno središte u središnjoj Hrvatskoj. Gradišće je jedna od najvećih utvrda u središnjoj Hrvatskoj, ali je jedina u ovom radu koja nije spomenuta kao vlasništvo ivanovaca u pisanim izvorima, niti su do sada pronađeni arheološki nalazi koje bismo mogli povezati s ivanovcima. Posebno poglavlje je posvećeno utvrdi Židovini. Nije poznato jesu li ivanovci bili vlasnici utvrde Židovina, ali blizina ostalih ivanovačkih posjeda na južnoj i sjevernoj strani Ivanščice ostavlja to pitanje otvorenim.

Iduće poglavlje se bavi kasnosrednjovjekovnim ivanovačkim gradištima koji su potvrđeni do sada samo u zapadnoj Slavoniji, Račeši, Lješnici i Svetom Ivanu Trnavi. Riječ je o utvrdama čiji su fortifikacijski elementi građeni od zemlje i drva. Kraj rada je posvećen crkvama u Gori i Prozorju koje nisu bile u sklopu utvrda. Crkve u Gori i Prozorju su Crkveni centar moći ivanovačkog reda. Sakralne građevine u Gori i Pakracu su jedini primjeri dvoranskih crkvi u Hrvatskoj, i analogne su ivanovačkim iz južne Francuske.

2. OSNUTAK I USTROJ IVANOVACA

Krajem 11. st. na poziv rimskog pape Urbana II., katolički plemići iz cijele Europe, ali primarno iz Francuske i Njemačke, krenuli su u osvajački pohod prema Svetoj Zemlji sa ciljem da vrate taj teritorij natrag pod kršćansku kontrolu. Muslimani su taj prostor mačem osvojili od Istočnog Rimskog Carstva u ranom srednjem vijeku. Za vrijeme križarskih ratova, kršćani su zadnji put u povijesti imali značajnu kontrolu na Bliskom istoku i nad Svetom Zemljom. Križarski ratovi su obilježili razvijeni srednji vijek od 1096. pa do 1271. godine. Sveukupno je bilo osam križarskih ratova, a u svojoj biti to je bio vjerski sukob između kršćana i muslimana. Glavna točka sporenja je bio grad Jeruzalem, gdje su sveta mjesta muslimana i kršćana.¹⁰ Kontrola nad Jeruzalemom je bio primarni cilj dvije sukobljene strane, a baš u tom gradu osnovan je Viteški Red Svetog Ivana Jeruzalemskog 1099., gotovo neposredno nakon završetka prvog križarskog rata i vraćanja Jeruzalema u kršćanske ruke i uspostave Jeruzalemskog Kraljevstva. Templari su

¹⁰ J. Folda, *Art in the Latin East 1098-1291*. U: J. Riley-Smith, *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995, 142.

osnovani također u Jeruzalemu dvadeset godina kasnije pod nazivom „Red Siromašnih Vitezova Krista i Hrama Salomonovog“.¹¹

Hospicij svetog Ivana Krstitelja po kojem su ivanovci kasnije dobili ime, je osnovan prije Prvog križarskog rata, oko godine 1070. od strane trgovaca iz Amalfija, južne Italije. Hospicij je bio namjenjen hodočasnici iz Europe koji su išli posjetiti Kristov Grob, nedaleko kojega se hospicij nalazio.¹² Hospicij je bio dio većeg kompleksa benediktinskog samostana, a dvadeset godina kasnije preuzeli su ga augustinci. Sveti Gerard je bio upravitelj hospicija 1099. kada su križari osvojili Jeruzalem i njega se smatra kao osnivača ivanovačkog reda, te iste godine. Vraćanjem kontrole nad Svetom Zemljom, došlo je do velikog broja kršćanskih hodočasnika koji su krenuli u razna svetišta diljem nekadašnje Palestine, pa tako i u Jeruzalem gdje je bilo ivanovačko središte.¹³

Gotovo od samog početka dolaska kršćanske uprave, pojavila se želja europskih plemića za osnivanjem redova koji će biti spoj ratnika i redovnika. Ivanovci su u početku bili osmišljeni više kao redovnički red, nego ratnički. Oni su za vrijeme nasljednika sv. Gerarda, Raymond de Podia preuzeli na sebe pravila sv. Augustina i stasali kao ozbiljna organizacija čiji je temelj bila pobožnost i siromaštvo. Nakon 1160. ivanovcima sve više jača vojnički dio organizacije i mijenja se narav reda te oružane formacije ivanovaca sve više dobivaju na važnosti. Ivanovci su se u svojem radu najviše istaknuli u osiguranju smještaja odnosno konačišta hodočasnici, njege bolesnika u hospicijima, obrane hodočasnika i kršćanskih mjesta od nasrtaja muslimana. Zbog svog dobrotvornog rada, vrhunske organizacije i borbe protiv muslimana, red je službeno priznat od Svete Stolice 1113. godine. Mnogo posjeda im je bilo darivano čime im je moć s vremenom sve više rasla. Danas u Siriji koja je za vrijeme križarskih ratova bila teritorij pod kontrolom križara, stoje u velikoj mjeri sačuvane ivanovačke utvrde Krak de Chevaliers ili po hrvatski „zamak vitezova“ i utvrda Margat. One svjedoče moći i važnosti koju je imao ivanovački red, ne samo u Palestini, nego i na okolnim područjima.¹⁴

¹¹ S. Lloyd, *The Crusading Movement, 1096-1274*. U: J. Riley-Smith, *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995, 34. Dalje u tekstu Lloyd 1995.

¹² Z. Hunyadi, *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, c.1150-1387.*, Budapest 2010, 13-14. Dalje u tekstu Hunyadi 2010.

¹³ Dobronić 2002, 117.

¹⁴ Hunyadi 2010, 14-15.

Padom Jeruzalema 1187. Konvent, odnosno središte reda se preselilo u grad Akru gdje će ostati sve do 1291. kada će ta utvrda pasti u ruke muslimana. Padom Akre, palo je zadnje veliko uporište križara u Svetoj Zemlji i posljedično tome potpuno su izbačeni s Bliskog istoka.¹⁵ Ivanovci su se nadalje posvetili ratovanju protiv muslimana na Pirenejskom poluotoku gdje su djelovali još od sredine 12. st., Osmanlija od sredine 14. st. kao i osnivanju konačista na europskom tlu gdje su primali goste.^{16 17} Hodočasnički put iz srednje Europe prema Svetoj Zemlji je prolazio kroz Ugarsku pored rijeke Dunav još od početka 11. st.¹⁸ Ivanovci su nakon izbacivanja s Bliskog istoka kao i templari svoja središta osnivali na europskom tlu, prvo kratko vrijeme na otoku Cipru, a kasnije na otoku Rodosu koji je postao središte 1309. i najjače uporište ivanovaca sve do 1522. godine kada su Rodos osvojili Osmanlije. Ivanovci su birali za svoja središta otoke tako da su razvili vrlo jaku vojnu i trgovačku flotu po čemu su se isticali od ostalih viteških redova. Ivanovci su gradili utvrde na obalama mora, kao što je jedna od najpoznatijih njihovih utvrda, Bodrum, na jugu današnje Turske.¹⁹

Francuska je važna za povijest hrvatskih krajeva i za povijest viteških redova jer su njeni vitezovi bili vrlo brojni u Ugarskom Kraljevstvu i smatra se da su donijeli sa sobom crkvenu arhitekturu koja se očituje u gotičkim crkvama u Pakracu i Gori. Pariz je bio templarsko europsko središte, a ivanovci su prvi priorat u Europi uspostavili u Marseju 1120.²⁰ Francuska dinastija Anžuvinci postaje početkom 14. st. vladajuća u ugarskom kraljevstvu, a francuski kralj Filip IV. Lijepi je 1307. dao francuske templare zatvoriti pod raznim optužbama, i pet godina kasnije je natjerao papu Klementa V. da ih zabrani.²¹

Glavni simbol po kojem su ivanovci bili prepoznatljivi je raskoljeni bijeli osmerokraki križ na crnoj pozadini. Kasnije je taj križ nazvan po njima malteški križ jer je Malta postala glavno

¹⁵ Dobronić 2002, 117.

¹⁶ Hunyadi 2010, 13-16.

¹⁷ J. Zaninović, *Ivanovci (Malteški vitezovi) na tlu Hrvatske do 1526.*, *Croatia christiana periodica* 17, 1993, 32.

¹⁸ B. Nagy, *The Towns of Medieval Hungary in the Reports of Contemporary Travellers*, U: D. Keene, B. Nagy, K. Szende (ur.), *Segregation-Integration-Assimilation, Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, New York 2009, 169.

¹⁹ A. Forey, *The Military Orders, 1120-1312*. U: J. Riley-Smith, *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995, 187.

²⁰ N. Paul, S. Yeager, *Remembering the Crusades. Myth, Image and Identity*, Baltimore 2012, 258. Dalje u tekstu Paul, Yeager 2012.

²¹ A. Lutrell, *Observation on the Fall of the Temple*, U: P. Josserand, L. Felipe Oliveira, D. Carazz (ur.), *Èlites et orders militaires au moyen âge*, Madrid 2015, 369.

ivanovačko uporište 1526. nakon što su Osmanlije osvojili Rodos četiri godine ranije.^{22 23} Članovi reda su bili podijeljeni u tri grupe: svećenike, vitezove i služitelje. Vitezova je naspram svećenika i služitelja bilo malo. Razlog je u tome što su vitezom prema statutu ivanovačkog reda mogli postati samo cijenjeni plemići koji su se već istaknuli u vojnim djelovanjima. Uglavnom su se učlanjivali Francuzi koji nisu mogli zbog zakona primogeniture naslijediti obiteljsku imovinu.²⁴ Svećenici nisu nikad imali vodeću ulogu u redu. Svećenici su formalno bili hijerarhijski niže od vitezova. Malo je poznato o socijalnim statusima ljudi koji su postajali ivanovački svećenici, ali za njih nije vrijedio status plemića kao preduvjet za postati svećenik.²⁵

Ivanovačka središta lokalne uprave su se nazivali preceptorati ili komanderije, a njima je upravljao preceptor. Njegov zadatak je bio da pazi na financijsko stanje i unovači nove članove. Sjedište preceptorata nazivalo se *domus*, odnosno kuća.²⁶ Ivanovački posjedi su bile male cjeline na kojima bi moglo stanovati i posao obavljati otprilike desetak ivanovaca.²⁷ Prvi ivanovački preceptorat u Ugarskoj je bio osnovan za vrijeme kralja Gejze II. (1141-1162.) u Székesfehérváru ili po hrvatski Stolni Biograd oko godine 1150. Njegova supruga Eufrozina je ivanovcima tada poklonila samostan. Stolni Biograd je bio kraljevski ugarski grad gdje su se kraljevi krunili i pokapali. Preceptor je iznajmljivao zemlju seljacima, koji su za tu uslugu plaćali ili u novcu ili u naturi. Red je mnogo uprihodovao i od zemljišta koju su novopridošla braća poklonila redu. Uglavnom je riječ o ruralnim preceptoratima koji su preživljavali na feudalni način, dok je onih koji su služili u svrhu ugošćivanja hodočasnika i bolesnih, bio manji broj.²⁸ Većinu posjeda su ivanovci stekli za vrijeme Arpadovića, dakle do 1301. godine. Kasnije je riječ uglavnom o templarskim posjedima koje su naslijedili nakon njihovog ukinuća 1312.²⁹

Priorat je bila najveća jedinica ivanovačkog teritorijalnog ustroja koja je obuhvaćala sve preceptore jedne države. Za priorat su se rabila dva naziva, priorat Ugarske i Slavonije, *prioratus Ungariam et Sclavoniam*, a u kasnom srednjem vijeku češće se koristio naziv priorat vranski,

²² H. Nicholson, *The Knights Hospitaller*, Woodbridge 2016, 70-71. Dalje u tekstu Nicholson 2016.

²³ Dobronić 2002, 117.

²⁴ Ibid., 117.

²⁵ J. Sarnowsky, *The Priests in the Military Orders, A Comparative Approach of Their Standing and Role*, U: P. Jossierand, L. Felipe Oliveira, D. Carazz (ur.), *Èlites et orders militaires au moyen âge*, Madrid 2015, 215-217.

²⁶ Hunyadi 2010, 16-17.

²⁷ Dobronić 2002, 118.

²⁸ Hunyadi, 2010. 24-25., 92., 109.

²⁹ Z. Hunyadi, *Hospitaller Estate Management in the Medieval Kingdom of Hungary (Thirteenth to Fourteenth Centuries)*, U: J. Upton-Ward (ur.), *The Military Orders*, London 2008, 146-150.

odnosno *prioratus Auranae*. Ugarsko slavonskom prioratu su upravljali priori svih nacionalnosti, od Mađara, Talijana, Francuza i Hrvata.³⁰ U Stolnom Biogradu se nalazio Konvent.³¹ Istaknuti ugarsko-slavonski prior Emerik Bebek je prvo bio preceptor u Stolnom Biogradu, pa kasnije prior „Istaknutost Székesfehérvára održavala se dugi niz godina u imenovanju priora iz ovog preceptorata.“³² Prvi poznati prior je bio Martin koji je upravljao ugarsko-slavonskim prioratom od 1186. do 1193. godine. Jedan od poznatijih priora bio je Ivan od Paližne, koji je sudjelovao u dinastičkim borbama krajem 14. st. protiv kraljice Marije, kćeri kralja Ludovika Anžuvince, i njezinog supruga Žigmunda Luksemburškog. Također je sudjelovao u bitci na Kosovu polju protiv Osmanlija 1389.³³

U kasnom srednjem vijeku kada se priorat naziva vranski dolazi u vrijeme kada Dalmacija dobiva veliku pažnju novih ugarskih vladara Anžuvinaca čiji su članovi obitelji bili vladari Napuljskog Kraljevstva „Temeljni je interes anžuvinske politike bilo povezivanje njihovih posjeda na obje obale Jadrana te su pri tome Hrvatska i Dalmacija igrale izuzetno važnu ulogu.“³⁴ Sjedište priorata u Vrani je najvjerojatnije uspostavljeno od strane kralja Ludovika I. Anžuvince (1342-1382.) radi ivanovačkih usluga vezano za sukobe na Jadranu protiv Mlečana. Kralj Ludovik je poveo rat 1345. u suradnji s ivanovcima kako bi vratio Zadar pod okrilje ugarske krune. Prvi poznati prior koji je nosio titulu vranski bio je Baudon Cornuti u ispravi kralja Ludovika 1364.³⁵

3. DOLAZAK IVANOVACA U SREDIŠNJU HRVATSKU

Kao prvo trebali bi definirati pojam središnje Hrvatske čiji geografski prostor ovaj rad obuhvaća. Najistočniji ivanovački lokalitet obrađen u ovom radu je Pakrac, najjužniji Gora, a najsjeverniji Ivanec. Dakle to je teritorij u kojeg spadaju sve hrvatske regije između Banovine i zapadne Slavonije. Najraniji spomen ivanovaca na području središnje Hrvatske je iz 1211. kada je spomenuta Pešćenica u Turopolju kao ivanovačko selo. Iako doduše 1201. se spominje ivanovačko

³⁰ Z. Hunyadi, *Entering the Hospital. A Way to The Elite in The Fifteenth Century?* U: P. Josserand, L. Felipe Oliveira, D. Carazz (ur.), *Élites et orders militaires au moyen âge*, Madrid 2015, 103.

³¹ Ž. Tomičić 1996, 205.

³² Hunyadi 2010, 108.

³³ H. Gračanin, *Ivan Paližna u povijesnim vrelima i historiografiji*, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4, 2011, 237-238.

³⁴ D. Karbić, et. al. Z. Ladić, V. Vratović, M. Kurelac, B. Glavičić, *Obsidio Iadrensis. Opsada Zadra*, Zagreb 2007, 3-9. Dalje u tekstu Karbić et al. 2007.

³⁵ Dobronić 2002, 118-119., 198.

selo u blizini Varaždina, ali imenom ne navedeno. Postoje i raniji zapisi koji spominju Gornji Sveti Martin, ali on je danas u južnoj Mađarskoj, kao i Ljubač kod Zadra, ali ti lokaliteti ne spadaju pod pojam središnje Hrvatske. Peščenica nije bilo središte preceptorata u Turopolju, nego samo jedan njegov manji dio. Preceptorati su nerijetko obuhvaćali širok geografski prostor. Kao središte preceptorata spominje se Čičan 1238. godine za vrijeme vladavine Bele IV.³⁶

Čičan je bio ruralni preceptorat na kojem bi se mogao nalaziti *domus* makar nije obavezan, kapelica, staje, konačište i groblje. U Hrvatskoj do sada još nije u cjelini istražen ivanovački posjed pa niti ruralni preceptorat. Osim gospodarstava u ruralnim krajevima, ivanovci su držali utvrde vojnog i rezidencijalnog karaktera u urbanim i ruralnim krajevima.³⁷ Ivanovački ruralni preceptorati su uglavnom bili otvorenog tipa bez fortifikacija.³⁸ „Organizacija zgrada u četverokutu daleko je najčešći obrazac, kao i prisutnost dvaju, pa čak i triju različitih dvorišta.”³⁹

Ivanovci su mnogo prije dolaska u hrvatske krajeve imali pravo gradnji vlastitih crkvi i groblja. Papa Inocent III. je papinskom bulom *Christiane fidei religio* iz 1137. dozvolio ivanovcima te privilegije. Godine 1154. papa Anastazije IV. je ivanovcima dao pravo na vlastito svećenstvo, izuzeto od jurisdikcije lokalnih biskupa.⁴⁰ Na ivanovačkim grobljima pravo ukopa su imali župljani, donatori reda, hodočasnici i ostali koji su željeli biti pokopani na ivanovačkim grobljima što se najbolje primjećuje u grobovima žena i djece jer oni nisu mogli biti ivanovci. Možda najogledniji primjer ivanovačkog groblja koje je arheološki istraživano jest ono sjedišta priorata u Toulousu u Francuskoj. „Ova ustanova nudila je tri različita mjesta za pokop: samostansku crkvu Saint-Rémi, klaustar i ogromno groblje smješteno na jugoistočnom kutu ograđenog prostora.”⁴¹ Ukopi su se vršili od 12. do 16. st., istraženo je više od tisuću osamsto grobova. Pokojnici su pokopani u lijesovima ili omotani u plahte.⁴²

³⁶ Dobronić 2002, 231.

³⁷ L. Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Zagreb 1984, 31-34. Dalje u tekstu Dobronić 1984.

³⁸ D. Carraz, *Templar and Hospitaller Establishments in Southern France: The State of Research and New Perspectives*, U: M. Piana, C. Carlsson (ur.), *Archaeology and Architecture of the Military Orders. New studies*, Farnham 2014, 118. Dalje u tekstu Carraz 2014.

³⁹ D. Carraz, S. A. Mercier, *Le programme architectural d'un pôle seigneurial : la commanderie de Montfrin (Gard)*, *Archéologie du Midi médiéval* 28, 2010, 312. Dalje u tekstu Carraz, Mercier 2010.

⁴⁰ Hunyadi 2010, 21.

⁴¹ Carraz 2014, 125.

⁴² Ibid., 124-125.

Prošlo je više od sto godina od osnutka ivanovačkog reda do njihovog dolaska na središnje Hrvatske prostore. Kraljevina Ugarska je bila velika i jaka katolička država tako da su se ivanovci i templari proširili i imali na desetke posjeda u Ugarskoj. Velmoži Kraljevine Ugarske su naginjali katoličkim vrijednostima što se moglo vidjeti u križarskom pohodu Andrije II. Ivanovci su mogli računati na veliko gostoprimstvo ugarske elite i na dobar odaziv što se tiče regrutacije novih članova. Arpadovići su bili veliki pokrovitelji i darivatelji zemlje ivanovcima, a pogotovo ranije spomenuti kralj Andrija II., koji im je potvrdio Pakrac. Uz to naspram Engleske ili Francuske, na ugarskim prostorima je moglo doći do izražaja ratničke komponente ivanovačkog reda zbog opasnosti koje su dolazile po Europu od strane Osmanskog Carstva.⁴³ Ugarski vitezovi ivanovci su se istaknuli u borbi protiv Osmanlija i krstjana u Bosni 1234. kada je papa Grgur IX. naložio templarima i ivanovcima vojni pohod „Imali su zadatak na tom terenu boriti se protiv krstjana u susjednoj Bosni. Papa Grgur IX. poticao je hercega Kolomana na rat protiv krstjana i god. 1234. naložio križnicima (ivanovcima i templarima) da idu u tu borbu, a papa ih stavlja pod svoju zaštitu.“⁴⁴

Na području središnje Hrvatske postojala su samo tri ivanovačka preceptorata u vremenu razvijenog srednjeg vijeka, Pakrac, Bela i Čičan. Preko Drave u Mađarskoj njihov broj je iznosio četrnaest i uglavnom su bili raspoređeni između Drave i Dunava. Zabranom templarskog reda 1312. prema Hunyadiju ivanovci su u središnjoj Hrvatskoj preuzeli dubički, božjakovljanski, gorski, goglovnički, ivanevački, hresnički i lešnički preceptorat. Ivanovcima se moć, utjecaj i nekretnine više nego udvostručile nakon 1312. jer su templari bili prisutniji od ivanovaca u središnjoj Hrvatskoj. Zadnji Arpadović koji je bio blagonaklon ivanovcima bio je Stjepan V. (1270-1272), a poslije njega je došlo je slabljenja viteških redova zbog poraza i izгона sa Bliskog istoka. Kraljevi su bili glavni donatori viteških redova, zbog toga što su posjedovali najviše zemlje. Osim kralja mnogo donacija je išlo od udovica i plemića bez nasljednika. Ugarska nije poznavala primogenituru, nego se ostavština dijelila svim muškim nasljednicima ili je kralj mogao odabrati nasljednika neke plemićke kuće.⁴⁵

⁴³ Dobronić 2002, 126-138.

⁴⁴ Ibid., 130.

⁴⁵ Hunyadi 2010, 41-53.

4. IVANOVAČKI POKRETNI I NEPOKRETNI ARHEOLOŠKI NALAZI

Na prostoru središnje Hrvatske nema mnogo nalaza koje su arheolozi istražili, a da ih možemo povezati s ivanovcima. Većinu crkvi i utvrda obrađenih u ovom radu možemo povezati s ivanovcima samo zbog povijesnih izvora, a neke niti preko toga kao što je Gradišće. Za Gradišće ne postoje pisani izvori iz srednjeg vijeka. Pripadnost Gradišća ivanovcima se naslućuje jer je teritorij na kojem se utvrda nalazila bio pod ivanovačkom upravom. Crkve u Pakracu i Gori možemo povezati s ivanovcima jer je takav tip crkvi građen od strane francuskih templara i ivanovaca. Nadgrobnu ploču iz Prozorja iz početka 14. st. bismo mogli preko datacije i motiva mača i štita povezati s ivanovcima. Nije pronađen niti jedan pokretni nalaz koji možemo pripisati ivanovcima na području središnje Hrvatske. Samo prema natpisima, viteškim simbolima kao što su mač i štit ili izričitim ivanovačkim simbolima kao što je raskoljeni križ na osam krakova možemo pokretni nalaz povezati s ivanovcima. Jedan od razloga zbog čega nije se pronašlo više nalaza koje možemo povezati s ivanovcima jest taj da većina lokaliteta nije u dovoljnoj mjeri istražena.

Jedan tip pokretnog nalaza koji su bili ivanovački su novci koje su oni kovali od 1309. do 1522. na otoku Rodosu. Ivanovci su Rodos osvojili od Istočnog Rimskog Carstva.⁴⁶ Ivanovci su na svoje novčiće stavljali sakralne motive i simbole sa svojih pečata. Kovali su novce od zlata, srebra i bronce. Zlatni novci su se zvali dukati, srebrni groševi, a brončani denari. Na zlatnim i srebrnim novcima na aversu čest motiv bio je veliki meštar koji se klečeći moli pred križem, dok je na reversu bio motiv ivanovačkog križa. Još jedan čest motiv je na aversu prikazivao velikog meštra kako dobiva zastavu od svetog Ivana Krstitelja, dok je na reversu bio prikazan Krist.⁴⁷ Na području središnje Hrvatske nije pronađen niti jedan ivanovački dukat, groš ili denar, iako imamo nalaze stranih novaca u crkvama u Prozorju, Pakracu, Ivancu i Gori.

Drugi tip pokretnih nalaza koja ima ivanovačku simboliku, a možemo ih očekivati na tlu središnje Hrvatske su metalni i voštani pečati i njihove matrice. Ivanovci su pečate koristili za ovjeravanje imovinsko-pravnih dokumenata. Pečati su se sastojali od dvije glavne značajke. Prvo je slikovni simbol ivanovačkog reda, a drugo je natpis koji se nalazio na njegovom obrubu, a koji

⁴⁶ A. M. Kasdagli, *The provenance of coins in Rhodes, AD 498-1522.*, MEΛETHMATA 53, 2008, 241.

⁴⁷ A. Plukowski, *The Archeology of the Military Orders: the Material Culture of Holy War*, Medieval Archeology 62, 2018, 117.

identificira autora. Postojale su četiri vrste ivanovačkih pečata u Ugarskoj. Prvo su bili pečati priorata, drugo su bili pečati službenika priorata, treće su bili pečati preceptorata, a četvrto pečati službenika preceptorata.⁴⁸

Pečat velikog meštra (slika 1) je ostao gotovo nepromjenjen u cijeloj povijesti reda. Bio je dvojni pečat koji se sačinjavao od aversa i reversa. Na aversu je prikazan veliki meštar kako kleči i moli se pred križem, isto kao i kod ivanovačkih novčića, dok je na reversu prikazano tijelo kako leži na odru ispred šatora. Na aversu je na obrubu pisalo ime velikog meštra i njegova titula *CVSTOS*, odnosno čuvar. Kasnije se ispred imena meštra dodala riječ *frater* što znači brat. Na reversu je oko prikaza tijela i šatora bio natpis *HOSPITALIS IHERUSALEM*. Godine 1278. uveden je pečat Konventa kojim su pečaćeni svi ugovori koji su sklopljeni na neodređeno vrijeme i povelje koje se odnose na donacije, prodaje i prijenose imovine. Time je sada većina dokumenata reda pečaćena ovim pečatom.⁴⁹

Slika 1 avers i revers metalnog pečata ivanovačkog velikog meštra Geoffreyja de Donjona iz 1193. (Kasdagli et al. 2006, 255.)

Prior je prema statutu reda iz 1270. morao držati svoju matricu zaključanu u kovčegu koji se otvarao pomoću četiri ključa. Jedan ključ je imao prior dok su ostala tri bila kod visokopozicionirane braće, tako da prior nije mogao bez suglasnosti ostale trojice ovjeravati dokumente.⁵⁰ Pakrac i Bela su bili kratko vrijeme u 14. st. posjedi gdje su boravili priori, znači da

⁴⁸ Hunyadi 2010, 203.

⁴⁹ Paul, Yeager 2012, 253-257.

⁵⁰ Paul, Yeager 2012, 262.

su tamo bili i njihovi pečati i matrice, kao i onog od preceptora. Gora i Račeša su također bili središta preceptorata tako da tamo možemo također očekivati pečate i matrice preceptora. Poznat je barem jedan pečat (slika 2) koji je možda nastao na području središnje Hrvatske, a pripadao je prioru Ivanu Paližni Mlađem koji je stanovao u burgu Beli.⁵¹

Slika 2 voštani pečat priora Ivana Paližne Mlađeg od 1395. do 1405. (Hunyadi 2010, 343.)

Dosta česti ivanovački nepokretni nalazi su nadgrobne kamene ploče i heraldičke kamene ploče. Preko pet stotina ivanovačkih heraldičkih ploča su poznate samo na Rodosu koje su predstavljale ivanovački red ili velike meštre, a nalazile su se unutar crkvi, fortifikacija ili na javnim zgradama.⁵² Jedan primjerak nadgrobne ploče koju možemo povezati s ivanovcima je pronađen prilikom istraživanja crkve svetog Martina u Prozorju.⁵³ Ivanovci su se pokapali u crkvama, a na grobu se nerijetko nalazila ploča (slika 3) koja je mogla imati heraldičke, sakralne ili viteške motive.⁵⁴ U 14. st. većina nadgrobni ploča je imala uklesani motiv što ide u prilog Horvatovoj dataciji nadgrobne ploče iz Prozorja u početak 14. st. U 15. st. motivi su često bili izvedeni plitkim reljefom.⁵⁵

⁵¹ Hunyadi 2010, 343.

⁵² A. M. Kasdagli et al. A. Katsioti, M. Michaelidou, *Archeology on Rhodes and the Knights of Saint John of Jerusalem*, U: P. Edburly, S. Kalopissi-Verti (ur.), *Archeology and the Crusades*, Athens 2006, 56-60. Dalje u tekstu Kasdagli et al. 2006.

⁵³ J. Belaj, *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*, Dugo Selo 2007, 73. Dalje u tekstu Belaj 2007a.

⁵⁴ A. M. Kasdagli, *Stone Carving of the Hospitaller Period on Rhodes, Displaced Pieces and Fragments*, Oxford 2016, 31-35. 200. Dalje u tekstu Kasdagli 2016.

⁵⁵ Z. Horvat, *Sačuvani nadgrobni spomenici nekih Senjana i osoba značajnih za povijest Senja u Senju i drugdje*, Senjski zbornik 29, 2002, 58. Dalje u tekstu Horvat 2002.

Slika 3 ivanovačka nadgrobna kamena ploča iz 15. st. s otoka Rodosa (Kasdagli 2016, 200.)

5. STANJE ISTRAŽENOSTI IVANOVAČKIH RAVNIČARSKIH UTVRDA

5.1 STARI GRAD PAKRAC

Prvi put se kao posjed ivanovaca Pakrac spominje u dokumentu Bele IV. iz 1238. kojim je potvrdio posjede ivanovaca koje su oni dobili za vrijeme vladavine njegovog strica Emerika i oca Andrije II. na području Slavonije. U Pakracu je boravilo nekoliko priora, Filip od Granane 1326. i Baudon Cornuti 1357.⁵⁶ Najraniji navod o utvrđenom ivanovačkom gradu ne postoji prije 1326. kada je naveden kao „*castrum s. Joannis de Pucherts*“. Utvrda je bila vjerojatno branjena s kanalom ispunjenim vodom kao što je slučaj u mnogim ravničarskim utvrdama. Povijesni izvori spominju da se u Pakracu nalazio *domus*.⁵⁷ Kao i Čičan i Bela, ovaj preceptorat je obuhvaćao velik geografski prostor, među kojima su ivanovačke utvrde Čaklovac, Račeša, Lješnica i Trnava.⁵⁸

Istraživanja utvrde u Pakracu u središtu grada počela su 2017. godine, a voditelj istraživanja je bio Juraj Belaj. Od utvrde danas ništa nadzemno nije ostalo sačuvano, ali veliki dijelovi su postojali sve do početka 20. st. Prema fotografijama iz tog perioda vidi se da se radi o utvrdi s okruglim kulama.⁵⁹ Oblježnja utvrda Čaklovac navodi se 1518. kao posjed ivanovaca tako da je vjerojatno i Pakrac u to vrijeme bio u rukama ivanovaca, što je značajno jer su ivanovci izgubili do toga vremena velik broj posjeda u središnjoj Hrvatskoj. Život u pakračkom starom

⁵⁶ J. Belaj, *Prva arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Pakracu 2017. godine*, Annales Instituti Archaeologici 14, 2018a, 54-56. Dalje u tekstu Belaj 2018a

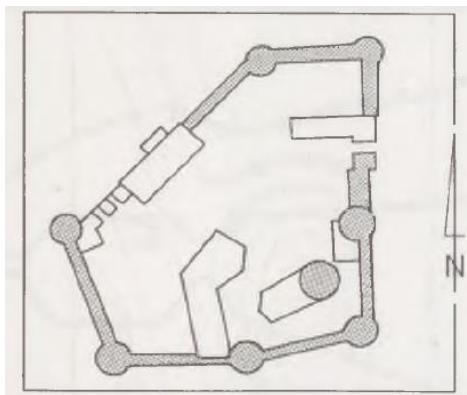
⁵⁷ Dobronić 2002, 133.

⁵⁸ R. Ivanušec, M. Mihaljević, *Lokaliteti križarskih utvrda Račeša, Čage – Lješnica, Sv. Ivan Trnava (Gornji Bogičevci)*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 39, 2015, 78. Dalje u tekstu Ivanušec, Mihaljević 2015.

⁵⁹ Belaj 2018a, 54-56.

gradu se nastavio u novom vijeku jer je pronađen broj an arheološki materjal iz 16. st.⁶⁰ Pakrac se spominje 1537. kao posjed Nikole Zrinskog, stoga je moguće da je utvrda do tog vremena bila u vlasništvu ivanovaca.⁶¹

Ivanovci su s godinama nadograđivali svoju utvrdu, jer ona u 14. st. kada se spominje vjerojatno nije imala okrugle kule. Utvrda (slika 4) je bila peterokutna sa sedam okruglih kula i jednom velikom okruglom branič kulom u njenom središtu.⁶² Kule kružnog tlocrta su se počele graditi od druge polovice 15. st., iako postoje raniji primjeri. Razlog zbog njihove gradnje je bila veća otpornost na topove, od kvadratnih kula. Kule kvadratnog tlocrta su se uglavnom gradile od 13. do 15. st. Zbog novih opasnosti, mnogo utvrda u Hrvatskoj je bilo u periodu kraja srednjeg vijeka preuređeno ili nanovo sagrađeno, kao što je primjer u Pakracu ili Ozlju. Branič kule su se mogle nalaziti inkorporirane u obrambene zidine utvrda ili su mogle samostalno stajati u dvorištu utvrde. U slučaju Pakraca branič kula je prema svemu sudeći bila naslonjena na zidove kapele koja je bila samostojeća. Branič kule su služile krajem srednjeg vijeka primarno u svrhu stanovanja vlasnika utvrda, pa tako vjerojatno i ivanovačkog preceptora u Pakracu.⁶³

Slika 4 tlocrt utvrde u Pakracu (Tomičić 1996, 209.)

⁶⁰ Dobronić 2002, 231.

⁶¹ G. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 114.

⁶² Tomičić 1996, 209.

⁶³ Z. Horvat, *Kružne branič-kule u hrvatskoj Krajini u XVI. stoljeću.*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 2-4, 1993, 159-160. Dalje u tekstu Horvat 1993.

Kapela je 2018. u arheološkim istraživanjima potvrđena i to je jedini nepokretni arheološki nalaz uz kružnu kulu na potezu bedema koji su istraživani.⁶⁴ Očekivano je pronaći kapelu unutar utvrda jer je na prostoru Hrvatske to dosta čest nalaz. Kapele su se mogle nalaziti kao samostojeće građevine unutar dvorišta utvrde kao što je primjer u Pakracu, u sklopu nekih drugih građevina kao što je u Brinju povezana s zidinama, izvan utvrde u primjeru Okića i na kraju udaljene od utvrde za što je možda slučaj s Belom.⁶⁵ Pronalaskom kapele u dvorištu ivanovačke utvrde arheolozi su svoj fokus stavili na njeno istraživanje. Ustvrdilo se da je kapela građena u dvije faze. Prva faza kapele u Pakracu je iz 13. st. Kapela iz prve faze je građena od kvalitetnog klesanog kamena na sličan način na kakav je građena templarska crkva u Gori, također iz 13. st. Što se tiče druge faze gradnje kapele (slika 5), ona je datirana u početak 16. st., a najbolje se očituje u nekim pregradnjama i nadogradnjama.⁶⁶

Kapela je vrlo loše sačuvana, a zidovi na nekoliko mjesta nisu opstali.⁶⁷ Kapela je u drugoj fazi služila kao vojna fortifikacija jer je nadozidan još jedan zid na već postojeći, čime se debljina zida udvostručila na nekih skoro tri metra, kao i to da je pronađena kamena kugla za topove unutar kapele.⁶⁸ Crkva svetog Bartula u Novim Mikanovcima za koju Belaj smatra da je bila ivanovačka, iako prema Dobronić ne postoje povijesni izvori o tome, također ima dogradnju okrugle obrambene kule u kasnijem razdoblju kao i pakračka.⁶⁹

⁶⁴ J. Belaj, *Arheološka istraživanja lokaliteta Pakrac – Stari grad 2018. godine*, Annales Instituti Archaeologici 15, 2019a, 101-103. Dalje u tekstu Belaj 2019a.

⁶⁵ Z. Horvat, *Kapele u burgovima 13-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 7, 1999, 182. Dalje u tekstu Horvat 1999.

⁶⁶ J. Belaj, *O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2020. godine*, Annales Instituti Archaeologici 17, 2021, 225. Dalje u tekstu Belaj 2021.

⁶⁷ Belaj 2019a, 102-103.

⁶⁸ J. Belaj, *O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2019. godine*, Annales Instituti Archaeologici 16, 2020, 127. Dalje u tekstu Belaj 2020.

⁶⁹ J. Belaj, I. Papić, *Ivanovačka kapela u Pakracu, prikaz graditeljskog razvoja*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 54, 2021, 519. Dalje u tekstu: Belaj, Papić 2021. Dobronić 2002, 234-236.

Slika 5 tlocrt kapele u Pakracu s fazama gradnje (Belaj 2021, 225.)

Istočni zid kapele je ostao donekle sačuvan samo na središnjem dijelu, dok na uglovima više ne postoji. Na mjestu gdje bi se trebao spajati istočni i sjeverni zid pronašli su se ostaci cilindrične kule za koju se pretpostavljalo da postoji jer se nalazila ucrtana na jednom nacrtu iz sredine 18. st. Kula je vjerojatno nastala prilikom pregradnji crkve oko 1500. godine.⁷⁰ Već je do toga vremena Bosna bila osvojena od strane Osmanlija (1463.) tako da se pojavila potreba i želja da se kvalitetnije i čvršće građevine kao što su kapele prenamjene u vojne svrhe što vidimo u Pakracu ili na primjeru Ozlja gdje su krajem 15. st u kapelici sagrađene puškarnice.⁷¹

Kapela je iz prve polovice 13. st. prema stilskim značajkama motiva u ovom slučaju šapa (na francuskom *griffe*) na bazi polustupova. Oni su pronađeni unutar kapele ispod razine opeke od poda koja je postavljena početkom 15. st. te su analogni onima iz cistercijske crkve u Topuskom. Kapela je građena vjerojatno za vrijeme kralja Andrije II početkom 13. st. jer dokument Bele IV. iz 1238. potvrđuje ivanovcima Pakrac koji su dobili od kralja Andrije II., što predstavlja početak dolaska ivanovaca na područje središnje Hrvatske. Kapela je arheološki dokaz dolaska ivanovaca

⁷⁰ Belaj 2020, 124

⁷¹ Horvat 1999, 184.

početkom 13. st. jer je to jedan od prvih ivanovačkih posjeda u središnjoj Hrvatskoj te je takav tip crkvi i kapela čest kod ivanovaca i templara širom Europe.⁷²

Od osam kula za koliko se pretpostavlja da je postojalo, polovično je istražena samo jedna koja je bila u sklopu zidina. U pakračkoj utvrdi možemo očekivati građevine raznih namjena. Cisternu za vodu jer je vodopskrba bila ključna za život u utvrdi.⁷³ Unutar utvrde vjerojatno su postojale prostorije za pohranu osnovnih zaliha hrane garnizona, staje za konje i kovačnice. Unutar zidina pakračke utvrde vjerojatno se nalazio palas za stanovanje. Građevine unutar utvrda su bile nerijetko sagrađene uz zidine, osim branič kule i kapela koje su često samostojeće.⁷⁴

Pakrac možemo povezati s ivanovcima zbog povijesnih izvora koji o tome govore, a vremenski odgovaraju datiranju kapele u početak 13. st., koja je nastala po uzoru na templarske i ivanovačke iz Francuske. Kapela još nije istražena do kraja, pogotovo njen istočni dio. Od nepokretnih arheoloških nalaza koje možemo povezati s ivanovcima imamo samo kapelu. Kapela je analogna onoj u Gori, o čemu će biti riječi u posebnom poglavlju. Nije pronađen pokretni nalaz koji možemo pripisati ivanovcima.⁷⁵

5.2 STARI GRAD IVANEC

Prior Ivan Paližna Mlađi je naveo naselje Svetog Ivana 1396. kojim mu je dao povlastice u jednom dokumentu „Poslije isprave kojom je uređen položaj starih i novih ivanovačkih podložnika „u slobodnom naselju Sv. Ivan“ (prvi spomen Ivanca!), Ivan od Paližne ml. više se ne spominje.“⁷⁶ Povijesni izvori iz vremena ugarskog kralja Vladislava II. odnosno samog kraja 15. st. spominju grad, odnosno utvrdu u Ivancu. Ivan Korvin, sin kralja Matijaša Korvina bio je vlasnik Ivanca krajem 15. st, tako da su ivanovci tada otišli, ako ne i ranije. Godine 1502. upravu je preuzela obitelj Petheő.⁷⁷

⁷² Belaj 2021, 226.

⁷³ A. Boas, *Archeology of the Military Orders. A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (1120-1291)*, London 2006, 149.

⁷⁴ Horvat 2009, 34-35.

⁷⁵ Belaj, Papić 2021,

⁷⁶ Dobronić 2002, 184-185.

⁷⁷ J. Belaj, *Ivanec kroz slojeve prošlosti. Deset godina arheoloških istraživanja u Ivancu*, Ivanec 2008a, 3-7. Dalje u tekstu Belaj 2008a.

Belajeva istraživanja su krenula 1999. i nastavila su se gotovo neprekidno sve do 2012. godine. Prije njega je istraživanja vodio akademik Željko Tomičić 1989. i 1998. Crkva svetog Ivana Krstitelja u Ivancu se ne spominje u popisu župnih crkvi Zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. kao ni druge crkve koje su spadale pod teritorij belskog preceptorata. To ide u prilog tezi da je riječ o ivanovačkoj crkvi jer nije bila u nadležnosti Zagrebačke biskupije, nego Viteškog Reda Hospitala Svetog Ivana Jeruzalemskog.⁷⁸

Crkva (slika 6) se nalazila u dvorištu novovjekovnog starog grada kojeg je na mjestu starijeg, vjerojatno ivanovačkog, dala sagraditi obitelj Petheš. Novovjekovni pisani izvori Vizitacija Arhidakonata varaždinskog iz 1649. spominje crkvu svetog Ivana Krstitelja kao vrlo staru i derutnu.⁷⁹ Crkvu svetog Ivana Krstitelja su Pethšovi srušili 1675.⁸⁰ Kao i u Pakracu i ovdje su arheolozi istražili mnogo grobova, ali u njima nije pronađen niti jedan pokretan nalaz koji možemo pripisati ivanovcima.⁸¹ Pokopi su se u crkvi svetog Ivana Krstitelja vršili od 13. do 17. st.⁸²

Belaj navodi da je svetište možda ranije imalo funkciju branič kule i da je kasnije uz kulu sagrađen brod crkve i sakristija. U prilog toj tezi idu temelji zidova velike masivnosti koji inače ne postoje na spoju između broda i svetišta crkve. Belaj navodi da je svetište malo starije od ostatka crkve.⁸³ U kasnom srednjom vijeku crkva je stavljena u obrambene svrhe jer su unutar svetišta pronađeni kameni projektili. U kasnom srednjem vijeku su se koristila oružja na barut.⁸⁴

⁷⁸ Belaj 2008a, 4-8.

⁷⁹ J. Belaj, *Arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Ivancu*, *Annales Instituti Archaeologici* 1, 2005, 61. Dalje u tekstu Belaj 2005a.

⁸⁰ Belaj 2008a, 21.

⁸¹ J. Belaj, *Arheološka istraživanja crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivancu 2008. g.*, *Annales Instituti Archaeologici* 5, 2009, 91.

⁸² J. Belaj, *Arheološka istraživanja crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivancu 2007.*, *Annales Instituti Archaeologici* 4, 2008, 70. Dalje u tekstu Belaj 2008c.

⁸³ Belaj 2008a, 19.

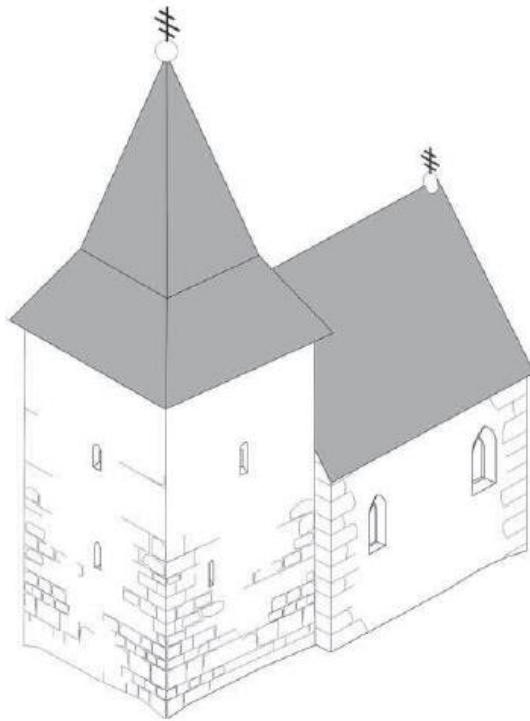
⁸⁴ Belaj 2005a, 63.

Slika 6 tlocrt crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivancu (Belaj 2009, 91.)

Na prostoru sjeverne Hrvatske postoji velik broj gotičkih crkvi kvadratnog svetišta, pogotovo u Prigorju i u Hrvatskom Zagorju, od kojih se jedna posebno izdvaja i dijeli neke sličnosti s ivanečkom. Riječ je o crkvi svetog Jurja u Belcu (slika 7) na južnim obroncima Ivanšćice iz 13. st. Crkva u Belcu je prema Zdenku Balogu takozvana *Chorturm* crkva ili „svetište-zvonik“ koja je karakteristična za kasnu romaniku južne Austrije, ali se pojavljuje širom nekadašnjeg Svetog Rimskog Carstva.⁸⁵

⁸⁵ Z. Balog, *Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj*, Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti 50, 2007, 42-50. Dalje u tekstu Balog 2007.

Slika 7 rekonstrukcija izgleda crkve u Belcu u *Chorturm* fazi (Balog 2007, 50.)

Postoji mogućnost da crkva svetog Ivana Krstitelja u Ivancu također pripada *Chorturm* tipu. Ivanovci su posjedovali velik broj crkvi takvog tipa širom srednje Europe. Svetište belčanske crkve ranije je bila zasebna građevina nepoznate namjene što je vjerovatno slučaj za ivanečku. Znamo da je građevina, koja je kasnije postala zvonik belčanske crkve starija od ostatka crkve jer je os lađe pomaknuta u odnosu na os zvonika i jer je građena od pravilnih klesanaca što je tipično za romaniku.⁸⁶

Postoje razlike između belčanske i ivanečke crkve. Kod crkve u Ivancu su potvrđeni vanjski kontrafori, a u Belcu nisu. Crkva u Belcu ima kasnogotičku dogradnju poligonalne apside, koja je preuzela ulogu svetišta, dok u Ivancu toga nema. „Iz navedenog zaključujemo da je stara župna crkva u Belcu doista u ranijoj etapi izgradnje pripadala tipu *Chorturm*, inače raširenom u

⁸⁶ D. Miletić, *O građevinskim mjenama crkve svetog Jurja u Belcu – drugačije*, Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti 53, 2010, 58.

srednjoeuropskom području kao izniman primjer ovoga tipa, izvan granica Svetog Rimskog Carstva, te nemamo indicija za pretpostavku masovnije pojave *Chorturma* u našim zemljama.“⁸⁷

Ivanovci su naslijedili *Chorturm* crkvu od templara u mjestu Luhe u sjevernoj Bavarskoj. Crkva se datira u drugu polovicu 12. st. Crkva je posvećena svetom Martinu isto kao i templarska crkva u Našicama. „Kako pokazuje najstarija ilustracija Luhea od Christopha Vogela iz 1607., župna crkva svetog Martina prije barokizacije bila je po svom osnovnom obliku tipična romanička *Chorturm* crkva s dvostrešnim krovom nad lađom i visokom masivnom toranjskom konstrukcijom nad prezbitერიjem.“⁸⁸

Drugi primjer ivanovačke *Chorturm* crkve nalazi se u Strakonicama u Češkoj. Ivanovci su dobili dio burga na korištenje u prvoj polovici 13. st. kao poklon češkog plemića Bavora I. Strakonice su najbolje očuvani ivanovački posjed u Češkoj i jedan od važnijih u Češkoj jer su tu stolovali ivanovački priori. Za ovaj rad je značajna crkva koja se nalazi unutar ivanovačkog burga. Crkva svetog Prokopa je ranogotička iz 13. st. Nad svetištem se nalazi kvadratasti ranogotički zvonik. Kasnije je sagrađena kasnogotička poligonalna apsida u produžetku zvonika kao što je slučaj u velikom broju *Chorturm* crkvi.⁸⁹

Ivanovci su nastavili postojati u srednjoj Europi tijekom cijelog trajanja novog vijeka, a možda najbolji primjer toga su Strakonice, gdje su držali spomenuti burg uz kratke prekide gotovo sedamsto godina, sve do 1925. kada je burg privatiziran.⁹⁰

6. STANJE ISTRAŽENOSTI IVANOVAČKIH GORSKIH UTVRDA

6.1 BURG BELA

Arheološki lokalitet koji je ne sumnjivo pripadao ivanovcima jest burg Bela na obroncima Ivanščice. S tom konstantacijom su svi stručnjaci koji su se bavili ivanovcima suglasni jer je mnogo puta navedena u povijesnim izvorima i u današnje vrijeme može se posvjedočiti burgu jer

⁸⁷ Z. Balog, *Stara župna crkva svetog Jurja u Belcu i tip Chorturma*, U: S. Cvetnić, M. Pelc, D. Premerl (ur.), *Sic ars dependitur arte: Zbornik u čast Vladimira Markovića* Zagreb, 2009, 44. Dalje u tekstu Balog 2009.

⁸⁸ W. Robl, *Templer-Spuren in der nördlichen Oberpfalz*, Berching 2019, 62-63. Dalje u tekstu Robl 2009.

⁸⁹ T. Durdík, *Die Kommenden und Burgen die Ritterorden in Böhmen*, U: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 43-44.

⁹⁰ <https://web.archive.org/web/20210125012351/https://muzeum-st.cz/cs/z-deni/jedeme-online/historie-strakonickeho-hradu/> (preuzeto dana, 5. lipnja 2024.)

su njegove ruševine vidljive u nadzemnim tragovima. U drugoj polovici 13. st., točnije 1275. za kraljevanja Ladislava IV. u dokumentu se spominje Bela kao preceptorat ivanovaca. Time je potvrđeno da je Bela bila sjedište ivanovaca na području sjeverne Hrvatske, a preko nje su upravljani ostali posjedi hospitalaca koji su obrađeni u ovom radu, Ivanec i Gradišće.⁹¹

Iz godine 1336. spominje se prior Pierre Cornuti koji je izdao dokument *in castro nostro Bella*. Još jedan prior, Ivan Paližna Mlađi je proveo sedam godina u Beli, od 1389. do 1396., a nosio je titulu priora Bele.⁹² Prema Budaku Ivan Paližna Mlađi je iskoristio situaciju u državi nakon smrti kralja Ludovika Velikog da se prozove priorom Bele, dok je uobičajeni naslov glasio prior vranski ili ugarsko-slavonski.⁹³ Lelja Dobronić objašnjava „Priori nisu bili zakonito postavljeni od središnje uprave Reda već na razne načine u zemlji, pa nisu bili u vezi s Konventom na Rodosu.“⁹⁴

Burg Bela nije arheološki istraživan, ali je zato rekognosciran 2008. godine od strane J. Belaja. Burg se nalazi na vrlo nepristupačnom terenu i obraslom gustom vegetacijom. Prema narodnoj predaji burg je građen i dobio ime prema kralju Beli IV. koji je vladao od 1235. do 1270.⁹⁵ Gradnja utvrda u razdoblju vladavine Bele IV. je bila povezana za tatarske provale koje su pogodile Ugarsku 1241. godine. Nakon tih provala sagrađen je velik niz novih utvrda, a jedan od poznatijih primjera je Medvedgrad.⁹⁶ Te utvrde su imale mnogo deblje bedeme od ranijih, tako na primjer utvrda Mali Kalnik iz 12. st. ima manje od metra široke zidine, dok Bela ima gotovo dvostruko šire bedeme. Graditelji Bele su kompenzirali s nesigurnijim i prisupačnijim položajem tako što su podebljali zidine, za razliku od Malog Kalnika koji je na nepristupačnoj litici.⁹⁷

Uz ovaj burg veže se crkva svete Margarete koja je spomenuta u povijesnim izvorima, ali nema nadzemnih tragova od nje, niti je poznato je li se nalazila unutar burga ili izvan njega. Bela je bila prije svega administrativno i rezidencijalno središte belskog preceptorata, dok je obrambena funkcija bila u drugom planu. Više je u svrhu ratovanja i kontrole okolnog područja služila obližnja utvrda Gradišće. Gradišće je mnogo veća utvrda od Bele, ima masivne zidine i položena je na vrhu

⁹¹ Dobronić 1984, 18-20.

⁹² Hunyadi 2010, 139.

⁹³ J. Belaj, *Bela – ivanovački burg na Ivanščici*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 25, 2008, 168. Dalje u tekstu Belaj 2008.

⁹⁴ Dobronić 2002, 190.

⁹⁵ Belaj 2008, 155-160., 175.

⁹⁶ Horvat 1993, 160.

⁹⁷ Z. Horvat, *Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12-15. st.*, Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 4, 1996, 193-196.

nepristupačnog grebena.⁹⁸ Belaj to objašnjava „Dok je Bela mogla biti sigurnim i udobnim sjedištem preceptorata odnosno kaštelana s nužno potrebnim prostorima za skladištenje opreme i hrane za potrebe samog burga, utvrda na Gradišću je mogla biti nešto poput majura u kojem su se spremali prinosi s područja cijelog preceptorata. U slučaju potrebe mogla je služiti kao sigurni zbijeg za okolno stanovništvo.“⁹⁹

U kasnom srednjem vijeku, odnosno 15. st., došlo je razdoblje propadanja i slabljenja moći ivanovaca na području belskog preceptorata. Burg Belu su ivanovci izgubili oko godine 1440., kada je privatiziran od strane jednog od glavnih osoba ivanovačkog reda u Hrvatskoj, Matka Talovca. „Tako su neko vrijeme prioratom vladala dva brata Talovec: Ivan kao prior Vrane, a njegov brat Matko, ban Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, kao gubernator, tj. upravitelj imovine Vranskog priorata.“¹⁰⁰ Kasnije su svi ivanovački posjedi belskog preceptorata po odluci bana Ivana Korvina prešli u ruke obitelji Petheö oko 1502. Bela je bila u rukama ivanovaca u razdoblju od barem sto sedamdeset godina, od otprilike 1275. kada je najraniji spomenuta do otprilike 1440.¹⁰¹

6.2 UTVRDA GRADIŠĆE

Ivanovci su posjedovali uz Belu, na sjevernim obroncima Ivanščice, utvrdu Gradišće. Utvrda je teško pristupačna, obrasla gustom šumom, a također je kao i Bela u vrlo lošem stanju očuvanosti.¹⁰² Srednjovjekovnih pisanih izvora o ovoj utvrdi nema, dok arheološka istraživanja nisu za sada utvrdila pokretne ili nepokretne nalaze koji bi nam govorili o ivanovcima u ovoj utvrdi.¹⁰³

Za razliku od Bele, ovaj lokalitet je arheološki istraživan u nekoliko navrata. Prvi put još za vrijeme Jugoslavije 1986. od strane Varaždinskog gradskog muzeja i arheologinje Marine Šimek. Drugo arheološko istraživanje proveo je Institut za arheologiju 2004. godine u suradnji sa studentima etnologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu.¹⁰⁴

⁹⁸ Belaj 2008, 161.

⁹⁹ Belaj 2008b, 31.

¹⁰⁰ Dobronić 2002, 190.

¹⁰¹ Belaj 2008, 168-169.

¹⁰² J. Belaj, *Utvrda Gradišće kod Margečana – Rezultati pokusnih arheoloških istraživanja*, *Annales Instituti Archaeologici* 1, 2005, 24-25.

¹⁰³ *Tko je, kada i zašto gradio utvrdu Gradišće kod Margečana?* U: S. Krznar (ur.), *Ivanevačka škrinjica*, Ivanec 2008b, 25. Dalje u tekstu Belaj 2008b.

¹⁰⁴ Belaj 2008b, 25-26.

Tijekom 13. i 14. st. graditelji učestalo grade utvrde na longitudinalnim položajima na gorskim položajima kao što je slučaj u Gradišću ili Grebengradu, iako se one javlju još od kraja 12. st. na primjeru utvrde Tušćak na Žumberku. Horvat datira utvrdu u Gradišću u period nakon provale Tatara, odnosno sredinu i drugu polovicu 13. st. prema veličini samog objekta. Tada su ivanovci bili na ovom području. Uža strana je bila ta gdje se očekivao napad neprijatelja, dok su bočne zidine bile položene uz padine.¹⁰⁵ Složio se približan tlocrt utvrde koja je dugačkog elipsoidnog oblika s jednom velikom branič kulom na istočnoj strani. Istraživani su bedemi i branič kula, a od nje su istraživani temelji, lice i unutrašnjost koja je već ranije bila prekopana.¹⁰⁶

Ovako veliku utvrdu dužine preko sto pedeset metara nije mogao graditi bilo tko, nego imućne osobe ili organizacije što ide u prilog za smatranje ove utvrde ivanovačkom.¹⁰⁷ Datacija utvrde u 13. st. kao i činjenica da se utvrda nalazila unutar teritorija koji je bio pod kontrolom belskog preceptora, također ide u prilog za smatranje ove utvrde ivanovačkom. Ivanovci su u Ugarskom Kraljevstvu odgovarali ne samo velikom meštru kao vođi reda, nego i papi, Konventu na Rodosu i kralju države u kojoj je bio prisutan ivanovački red kao kraljev vazal.¹⁰⁸ Zbog povremenih sukoba sa Svetim Rimskim Carstvom, ivanovci su imali zadatak braniti granicu protiv Nijemaca. Ivanovcima bi bilo važno s te točke gledišta imati veliku utvrdu u ovim krajevima.¹⁰⁹ Nije utvrđeno arheološkim istraživanjima kada su ivanovci prestali upravljati ovom utvrdom.

7. NEPOTVRĐENA GORSKA UTVRDA ŽIDOVINA

Na južnim obroncima planine Ivanščice arheološki je istraživana utvrda Židovina koja je možda pripadala ivanovcima, ali nema dokaza da je. Voditelj istraživanja bio je K. Filipec. Kao i kod utvrde Gradišće pisani izvori iz srednjeg vijeka nam ne govore o vlasniku utvrde niti o srednjovjekovnom nazivu utvrde. Ivanovci su svoje posjede imali prvenstveno na sjevernoj strani planine Ivanščice te stoga ova utvrda vjerojatno nije bila pod upravom ivanovaca. Istraživana je branič kula, a pokretni materijal koji je pronađen je datiran u 13. i 14. st. što bi teoretski odgovaralo

¹⁰⁵ Z. Horvat, *Pozicije burgova tijekom 13. do 15. st.*, Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 16, 2008, 26-27. Dalje u tekstu Horvat 2008.

¹⁰⁶ Belaj 2008b, 27-30.

¹⁰⁷ Horvat 2008, 27.

¹⁰⁸ Lj. Andrijanić, *Ivanovci u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe 2, 2008, 247-248.

¹⁰⁹ Belaj 2008b, 30-31.

vladavini ivanovaca u ovoj utvrdi.¹¹⁰ Prilikom arheoloških istraživanja nije pronađen pokretni ili nepokretni nalaz koji bismo mogli povezati s ivanovcima.

Ivan Kukuljević Sakcinski govori kako su ivanovci posjedovali kod Belca, odnosno na južnim obroncima planine Ivanščice „Kremene gorice i Selnicu“.¹¹¹ Selnica bi se moglo odnositi na dva sela s tim toponimom u blizini Belca, Gornja Selnica i Donja Selnica, ali i na utvrdu Židovinu. Potok Selnica protiče u blizini Židovine, a ponekad su utvrde dobivale ime po obližnjim hidronimima na Ivanščici.¹¹²

8. STANJE ISTRAŽENOSTI KASNOSREDNJOVJEKOVNIH IVANOVAČKIH GRADIŠTA

8.1 RAČEŠA

Račeša je po navodima iz srednjeg vijeka bila ivanovački preceptorat gdje je 1361. stolovao ivanovački preceptor fra Petar „*Preceptor de Rasosa et castellanus castris nostri sancti Johannis*“¹¹³ Račeša i Lješnica su ranije bili posjedi templara koje su dobili od kralja Andrije II. početkom 13. st. Račeša je relativno recentno sustavno arheološki istraživana od 2012-2015. od strane Gradskog muzeja Nove Gradiške i Konzervatorskog odjela iz Slavenskog Broda. Račešu su vjerojatno preuzeli ivanovci 1312. kada je templarski red zabranjen, iako povijesnog izvora nemamo.¹¹⁴ Nije poznato iz izvora do kada su ivanovci držali Račešu niti iz arheoloških istraživanja do kada je Račeša bila ivanovački posjed.

Kasnorednjovjekovna gradišta su zemljane utvrde koje su se počele graditi u hrvatskim krajevima pod utjecajem iz Francuske i Engleske gdje se nazivaju *motte*. Ovakav tip utvrde je imao istu namjenu kao i utvrde građene od kamena, odnosno služile su kao mjesto stanovanja vlasnika i centar moći preko kojih se upravljao određeni teritorij. U zapadnoj Europi *motte* se javljaju još od 10. st., a u Hrvatskoj se grade od vremena razvijenog srednjeg vijeka, odnosno ne prije kraja

¹¹⁰ K. Filipec, *Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici*, *Opuscvla archaeologica* 23, 1999, 353-359. Dalje u tekstu Filipec 1999.

¹¹¹ I. Kukuljević Sakcinski, *Priorat vranski s vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Zagreb 1886, 43.

¹¹² Filipec 1999, 355.

¹¹³ Dobronić 1984, 59.

¹¹⁴ Ivanušec, Mihaljević 2015, 77-79.

12., početka 13. st.¹¹⁵ Utvrda Račeša je imala središnju jezgru gdje se nalazila velika pravokutna građevina (slika 8) datirana u prvu polovicu 13. st., a građena je kvalitetno od klesanih kamenih blokova.¹¹⁶

Slika 8 tlocrt kasnosrednjovjekovnog gradišta Račeša (Ivanušec, Mihaljević 2015, 82.)

Istraživanje i poznavanje ovakvog tipa razvijeno i kasnosrednjovjekovnih utvrda nije nepoznanica u Hrvatskoj arheologiji. Prvi je još prije više od sedamdeset godina istraživanja vodio Zdenko Vinski i pisao radove o njima.¹¹⁷ Potvrđeno je iz povijesnih izvora kao i zbog pronalaska nadgrobne ploče s templarskim križem da je sa sigurnošću riječ o templarsko/ivanovačkom posjedu. Znamo da su tu bili ivanovci iz povijesnih spisa koji spominju ivanovačkog račeškog preceptora. Niti jedan pokretan arheološki nalaz koji možemo pripisati ivanovcima nije objelodanjen.¹¹⁸

¹¹⁵ T. Tkalčec, *Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne križevačke županije*, Cris: Časopis povijesnog duštva Križevci, 19, 2017, 16-17.

¹¹⁶ Ivanušec, Mihaljević 2015, 81-82.

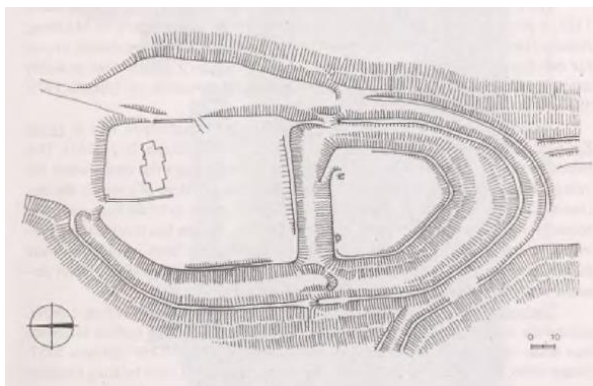
¹¹⁷ T. Tkalčec, *Zdenko Vinski i istraživanja gradišta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Hrvatskoj*, U: M. Bunčić i M. Jarak (ur.), *Zdenko Vinski – život i znanstveni rad*, 2020, 265.

¹¹⁸ Ivanušec, Mihaljević 2015, 82-83.

8.2 LJEŠNICA-CAGE

Možemo smatrati kako su ovaj posjed kao i ostale templarske preuzeli ivanovci 1312. godine, iako literatura ne navodi niti jedan povijesni izvor koji bi govorio o ivanovačkom vlasništvu ove utvrde. Lokalitet nije arheološki istraživan, nego je u jednom navratu rekognosciran. U istočnom središnjem dijelu nalazila se velika pravokutna građevina, dok u zapadnom nema vidljivih ostataka građevina.¹¹⁹

Ivanovci su ovakav tip utvrda posjedovali i u drugim srednjovjekovnim državama, a primjer toga je kasnosrednjovjekovno gradište Orlovice u današnjoj Češkoj. Riječ je o visinskom kasnosrednjovjekovnom gradištu koje je podignuto oko godine 1300. (slika 9). Gradište je bilo središte preceptorata i rezidencija ivanovačkog preceptora. U svrhu obrane su služili zemljani bedemi i jarci. Utvrda se sastojala od dva dijela, jezgre i vanjskog dvorišta. U vanjskom dvorištu se nalazila crkva tako da možemo očekivati crkve i na ivanovačkim kasnosrednjovjekovnim graditištima u Hrvatskoj. Lokalitet je teško devastiran stoga ništa od rezidencijalnih građevina nije ostalo sačuvano.¹²⁰

Slika 9 ivanovačko kasnosrednjovjekovno gradište Orlovice u Češkoj (Bolina 1996, 13.)

¹¹⁹ Ibid., 84-86.

¹²⁰ P. Bolina, *Moravian castles of military religious orders until the Hussite wars*, U: L. Kajzer, H. Paner (ur.) *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 13. Dalje u tekstu Bolina 1996.

8.3 SVETI IVAN TRNAVA

Posjed Sveti Ivan Trnava su ivanovci dobili od kralja Karla Roberta 1328. u zamjenu za čičanski posjed. Riječ je o kasnosrednjovjekovnom gradištu nizinskog tipa i kružnog tlocrta koje je sagrađeno na močvarnom području u 14. st. Utvrda je stradala 1403-1404. u dinastičkim borbama u kojim su ivanovci predvođeni priorom Emerikom Bebekom sudjelovali protiv Žigmunda Luksemburškog i njegove supruge Barbare Celjske.¹²¹ Iako ga je ranije Žigmund postavio na funkciju priora.¹²² Gradište je obnovljeno i bilo je korišteno od strane ivanovaca sve do 16. st. jer se tada spominje kao ivanovački posjed i pokretni arheološki nalazi su datirani od 14. do 16. st. čime se potvrđuje da je utvrda bila u funkciji. U svrhu obrane su služili jarci ispunjeni vodom i zemljani bedemi.¹²³

Osim jezgre arheolozi su fokus stavili na istraživanje zemljanih bedema. Zemljani bedemi i cisterna su jedini nepokretni nalazi koji su arheolozi istraživali. Dokaz o pripadnosti ovog posjeda ivanovcima pružaju povijesni zapisi. Zbog ranije navedenog izvora iz 1328. koji spominje da su ivanovci te godine dobili ovaj posjed, ali i onog iz 1507. kada je naveden kao posjed priorata.¹²⁴ Prilikom arheoloških istraživanja nije potvrđen niti jedan nalaz koji možemo pripisati ivanovcima.

9. STANJE ISTRAŽENOSTI IVANOVAČKIH CRKAVA

9.1 GORA

Gora je jedini ivanovački lokalitet koji je istraživan na Banovini i jedan od rijetkih koji su ostali sačuvani u Hrvatskoj, a da su pripadali ivanovcima ili templarima. Osim ove crkve sačuvana je crkva Svetog Martina u Našicama. Ivanovci su vladali Gorom barem od 1314. kada se spominje ivanovački preceptor, do 1514. kada je ugarski prior Petar Berislavić predao posjed u ruke Frankopana koji su tada bili velmoži obližnjeg ogulinskog, gorsko kotarskog i primorskog kraja.¹²⁵

¹²¹ Ibid., 87-88.

¹²² Hunyadi 2010, 149-150.

¹²³ Ivanušec, Mihaljević 2015, 109.

¹²⁴ Ibid., 88-89.

¹²⁵ Dobronić 2002, 215-216.

Berislavić je uz titulu ivanovačkog priora nosio titule bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, vesprimskog biskupa i kraljevskog rizničara. Berislavić je poginuo u borbi protiv Osmanlija 1520. godine.¹²⁶ „Da je u to vrijeme bio jedan od najuglednijih ljudi svojeg vremena govori, govori i to što mu je papa Lav X. poslao blagoslovljeni mač i šešir, kao znamenja koja je dodjeljivao samo najistaknutijim i najzaslužnijim ljudima tog vremena.“¹²⁷

Crkva u Gori nosi titular Uznesenja Blažene Djevice Marije. Majka Božja je bila iznimno važna za templare „Potaknuti djelom „*De laudibus virginis Mariae*“ Bernarda od Clairvauxa, svaki novi vitez templarskog reda morao je prije svega položiti zakletvu vjernosti svetoj Djevici Mariji. Majka Božja bila je velika projekcijska figura templara, središnja svetica reda; njoj je u pravom smislu riječi služio svaki redovnički vitez, na nju je svaki član reda morao po potrebi prisegnuti. Zato je svaka komanderija templara imala obvezu postaviti oltar ili barem kip Majke Božje u crkvi reda.“¹²⁸

Crkva je arheološki istraživana u više navrata. Prvo od strane Drage Miletića iz Hrvatskog restauratorskog zavoda 1997. i 1998. kada su istraživani dijelovi unutrašnjosti crkve. Zatim 2003. je istoimeni zavod istraživao temelje crkve. Najzanimljivije i najtemeljitiye rezultate su polučila četverogodišnja istraživanja J. Belaja od 2008. do 2011. godine. Osim vanjskih radova, arheolozi su pristupili istraživanjem unutrašnjosti crkve.¹²⁹

Ranogotička crkva (slika 10) je jednobrodna, s križno-rebrastim svodom podjeljenim u četiri jarma, svod se spaja na tri para polustupova. Sakristija nije izvorni dio crkve, nego je nastala u ranom novom vijeku. Pod svetišta nije uzdignut naspram broda crkve, niti je nad ulaskom u svetište stajao trijumfalni luk tako da crkva liči na vitešku dvoranu. Crkvu su templari zidali kvalitetno od pravilnih klesanih kamena. Crkva je prema načinu gradnje i tlocrtu gotovo identična ivanovačkoj kapeli u Pakracu.¹³⁰

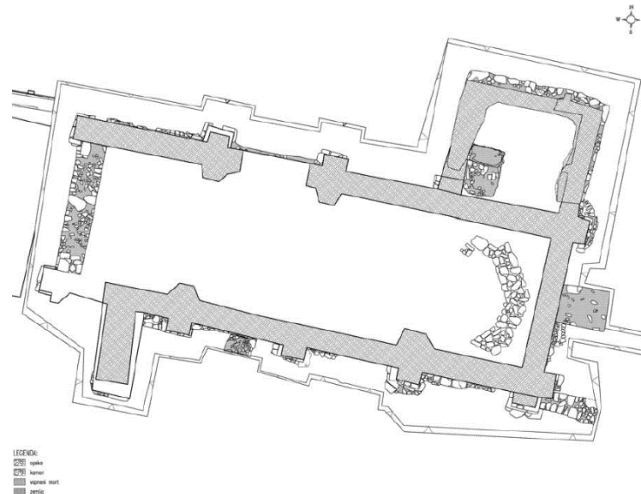
¹²⁶ E. Peričić, *Ban Petar Berislavić*, Crkva u svijetu 6, 1971, 261., 265.

¹²⁷ J. Zaninović, *Kako je biskup, ban i vranski prior pribavio Hrvatskoj naslov „predziđe kršćanstva“*, Croatica Christiana periodica 18, 1994, 109. Dalje u tekstu Zaninović 1994.

¹²⁸ Robl 2019, 67.

¹²⁹ J. Belaj, F. Sirovica, *Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine*, Annales Instituti Archaeologici 8, 2012, 58-59. Dalje u tekstu Belaj, Sirovica 2012.

¹³⁰ D. Miletić, M. Valjato Fabris, *Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja B. D. Marije u Gori*, Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, br. 5, 2014, 56-57. Dalje u tekstu Miletić, Valjato Fabris 2014.

Slika 10 tlocrt ranogotičke crkve u Gori (Belaj, Sirovica 2012, 59.)

Tijekom četverogodišnjih istraživanja ukupno je pronađeno preko četiri stotine grobova, ali nijedan nije imao pokretne arheološke nalaze koje bismo mogli pripisati ivanovcima.¹³¹ Crkva je ivanovačka prema povijesnim izvorima koji spominju ivanovce od godine 1314. u Gori i prema arhitekturi koji je analogna viteškim iz Francuske i Pakraca. Brod crkve još nije do kraja istražen, kao i vanjšina crkve, gdje se može očekivati cijeli niz grobova.

9.2 PROZORJE

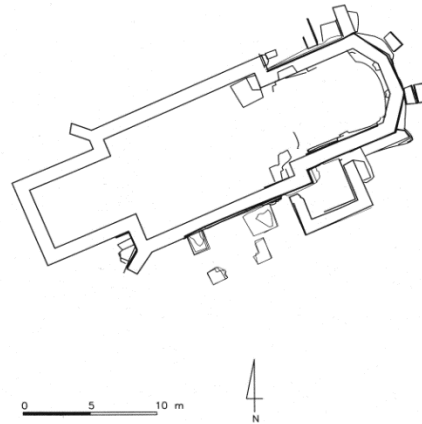
U Dugom Selu u naselju Prozorje na lokalitetu Martin Breg smještena je ivanovačka crkva (slika 11) posvećena svetom Martinu.¹³² Crkva je prvotno bila u vlasništvu templara, ali je kao i ostali templarski posjedi završila u vlasništvu ivanovaca 1312. godine.¹³³ Svetomartinski ili božjakovljanski preceptorat kako se još navodi je spomenut 1516. u dokumentu priora Petra Berislavića tako da je posjed tada još bio u rukama ivanovaca. Dakle, ivanovci su pozdano držali crkvu u Prozorju barem dvjesto godina, od početka 14. st. do početka 16. st. Postoji više templarsko/ivanovačkih crkava koje su posvećene svetom Martinu kao na primjer ona u Našicama. Crkvu u Prozorju je počeo Institut za arheologiju istraživati još 2002. sve do 2008. godine, a istraživanja su kasnije nastavljena 2017. i 2018. godine. Na „zemlji svetog Martina“ se prema

¹³¹ Belaj, Sirovica 2012, 59.

¹³² J. Belaj, *Sažeti prikaz arheoloških istraživanja crkve sv. Martina u Prozorju*, *Annales Institute Archaeologici* 2, 2006, 79-80. Dalje u tekstu Belaj 2006.

¹³³ Dobronić 2002, 99.

povijesnim izvorima nalazilo središte templarskog pa kasnije ivanovačkog preceptorata s crkvom i domusem.¹³⁴

Slika 11 tlocrt crkve svetog Martina u Prozorju (Belaj 2006, 80.)

Kasnogotička faza je sagrađena na temeljima starije gotičke crkve s minimalnim odstupanjima. Velik broj grobova iz srednjeg vijeka nam govori kako je ovo vjerojatno bila župna crkva gdje se lokalno stanovništvo pokapalo, jer je inače ivanovaca bio mali broj.¹³⁵ „Ovdje je bitno istaći da njihove vlastite crkve, tj. crkve koje su koristili za sebe, redovito nisu bile župne. Takvu bismo crkvu trebali očekivati u sklopu njihove kuće (*domusa*) ili blizu nje, a pitanje je je li to bila upravo ova crkva ili ili možda ona sv. Brcka?“¹³⁶

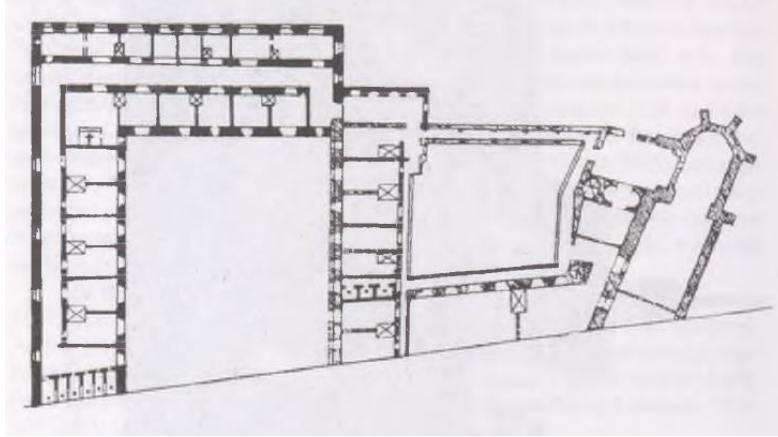
Ivanovački preceptorat Kroměříž u Češkoj ima crkvu koja je tlocrtno (slika 12) slična ovoj u Prozorju. Preceptorat u Kroměřížu je osnovan vjerojatno početkom 13. st. Crkva je imala poligonalnu apsidu i kontrafore izvana isto kao i ona u Prozorju.¹³⁷

¹³⁴ Belaj 2007a, 17-19., 131.

¹³⁵ Belaj 2007a, 49., 57., 135-137.

¹³⁶ Ibid., 58.

¹³⁷ Bolina 1996, 14-16.

Slika 12 tlocrt preceptorata u Kromčrižu (Bolina 1996, 16.)

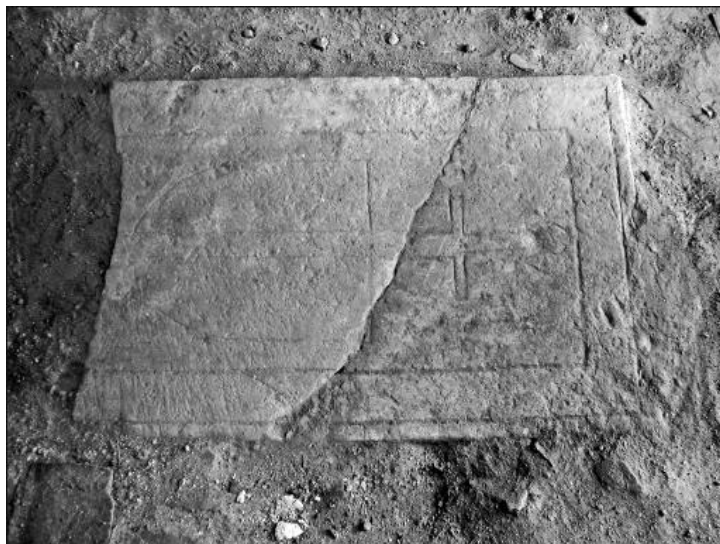
Od ivanovačke crkve je istraženo do 2018. godine kada su provedena posljednja istraživanja svetište i brod, odnosno cijela crkva kakva je bila u srednjem vijeku. Vanjski dio crkve još nije u potpunosti istražen. Na lokalitetu je istraženo ukupno dvije stotine devedeset i devet grobova, ali većina njih ne pripada ivanovačkom razdoblju, nego novom vijeku i nijedan nije imao pokretne arheološke nalaze koje bismo mogli pripisati ivanovcima.¹³⁸

Najznačajniji nepokretni nalaz koji vjerojatno svjedoči ivanovcima u ovoj crkvi je nadgrobna ploča koju Z. Horvat datira u početak 14. st. (slika 13). Na spomeniku je uklesan mač i štit, ali donji dio nedostaje gdje se moglo nalaziti još motiva. Ploča je naknadno postavljena na grob iz 18. st. u svetištu, stoga ispod njega nije mogao biti pokopan vitez ivanovac.¹³⁹ Nadgrobne ploče iz crkava su jedne od najučestalijih nepokretnih arheoloških nalaza iz srednjeg vijeka. Sekundarno korištenje nadgrobni ploča za pokrivanje mlađih grobova nije rijetkost jer imamo primjer u Senju nadgrobne ploče iz 14. st. senjske patricijke Sipurise koja je pokrivala grob iz novog vijeka.¹⁴⁰

¹³⁸ J. Belaj, *Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2018. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* 15, 2019, 173-174.

¹³⁹ *Ibid.*, 72-108.

¹⁴⁰ Horvat 2002, 47-49.

Slika 13 nadgrobna ploča in situ s viteškim simbolima iz početka 14. st. (Belaj 2006, 81.)

10. GOTIČKA ARHITEKTURA NA PRIMJERU DVORANSKIH SAKRALNIH GRAĐEVINA IZ PAKRACA I GORE

Ivanovačke kapele i crkve su jedni od bolje proučavanih građevina koje je taj viteški red ostavio u Europi i Bliskom istoku. Sakralne građevine su najčešće najbolje očuvane građevine na ivanovačkim preceptoratima, a ponekad i jedine kao što je primjer u Gori u kojoj se osim crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije ne prepoznaju druge građevine. Ivanovci i templari su zaslužni za širenje gotičkog stila širom Europe. Ivanovci su se uglavnom prilagođavali lokalnim tehnikama gradnje svojih profanih ili sakralnih građevina. Ne postoji stil gradnje specifičan za viteške redove, pa tako ni za ivanovce. Velik broj ivanovačkih i templarskih crkava i kapela dvoranskog tipa može ukazati na to da su bile prepoznatljive sakralne građevine viteških redova.¹⁴¹

Rana gotika se pojavljuje u Francuskoj već oko 1140. godine u regiji Ile-de-France čije je glavno središte Pariz. Romanika je u to vrijeme još uvijek bila vrlo jaka i raširena u Europi. Prva građevina u Engleskoj koja je gotičkog stila je katedrala iz Canterburya iz 1175. Osim viteških

¹⁴¹ Carraz 2014, 108-110.

redova promicatelji i širitelji gotike su bili katolički Crkveni redovnički redovi među kojima cisterciti koji su doveli gotiku u Njemačku krajem 12. st.¹⁴²

Ivanovci i templari su prvi donijeli gotički stil gradnje u središnju Hrvatsku. Ivanovačka kapela u Pakracu i templarska crkva u Gori su datirane u prvu polovicu 13. st. što predstavlja najranije sakralne građevine tog stila u tom dijelu Hrvatske. Rani primjeri gotike u središnjoj Hrvatskoj su zagrebačka katedrala iz 1275. i cistercitska opatija u Topuskom iz kraja 13. st.¹⁴³

Crkva u Gori i pakračka kapela su prve dvoranske crkve na tlu Kraljevine Ugarske te su sagrađene po uzoru na starije ivanovačke dvoranske crkve u Francuskoj. „Naime, taj tip crkve nije mogao doći u Ugarsku kao sekundarni utjecaj (Francuska-Mađarska-Hrvatska), već je vjerojatnije stigao direktno iz Francuske jer je templarska crkva u Gori, sudeći prema recentnoj dataciji, najraniji ostvareni primjer takvog “francuskog“ tipa crkve kao viteške dvorane u srednjovjekovnoj Ugarskoj.“¹⁴⁴

Pakračka kapela nije jedini primjer ivanovačke dvoranske sakralne građevine u Kraljevini Ugarskoj jer postoji primjer u Sziráku (slika 14).¹⁴⁵ Crkve ovakvog tipa viteških redova se javljaju već sredinom 12. st. u Francuskoj. „No, arhitektonski tip crkve kao viteške dvorane – dvoranske crkve ravno zaključenog svetišta, uokvirene potpornjacima i presvođene dvama do trima travejima križno-rebrastog svoda – razvio se već tijekom druge polovine 12. stoljeća u arhitekturi viteških redova u Francuskoj, gdje je jednako zastupljen u sakralnoj arhitekturi templara i ivanovaca.“¹⁴⁶

Pakračka ranogotička kapela primjer je dvoranske jednobrodne crkve sa zaključanim svetištem. Građena je kvalitetno od klesanog kamena na unutarnjem i vanjskom licu, dok je interijer zida popunjen lomljenim kamenom. Križno-rebrasti svod su nosili osam polustupova, a pod kapele je iste razine u cijeloj dužini. Nema drugih crkava ovakvog tlocrta u središnjoj Hrvatskoj.¹⁴⁷ Prema primjerima iz Pakraca i Gore dolazimo do zaključka da su ivanovci i templari gradili tlocrtno i arhitektonski iste crkve. U svim parametrima gorska odgovara onoj pakračkoj, po

¹⁴² O. v. Simpson, *The Gothic Cathedral, Origins of Gothic Architecture and Medieval Concept of Order*, Princeton 1956, 61-64.

¹⁴³ Miletić, Valjato Fabris 2014, 57.

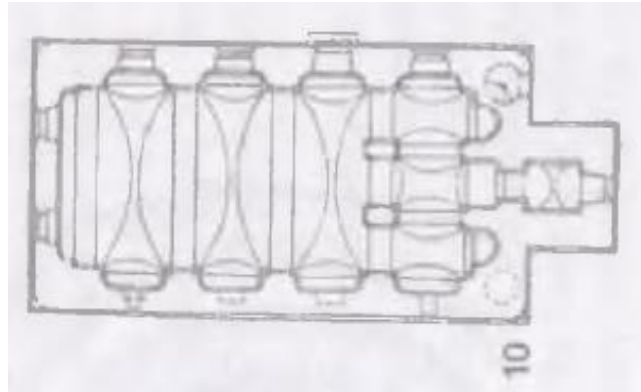
¹⁴⁴ Belaj, Papić 2021, 514-516.

¹⁴⁵ Ruttkay 1996, 178.

¹⁴⁶ Belaj, Papić 2021, 516-517.

¹⁴⁷ Ibid., 514-516.

kvalitetnoj gradnji, po polustopovima koji nose svod, po zaključanom svetištu, po podu iste razine, po tome što nema trijumfalni luk nad ulaz u svetište.¹⁴⁸

Slika 14 tlocrt crkve u Sziráku (Ruttkay 1996, 178.)

Ivanovci su dvoranski tip crkve utvrđivali ne samo u Pakracu nego i u drugim djelovima Europe, a primjer toga je crkva Saint-Martin de Poucharremet na jugu Francuske. Crkvu su dali podići ivanovci oko godine 1252., a utvrdili su je 1367. prema naredbi guvernera Languedoca zbog opasnosti od plaćenika. Crkva je opremljena mašikulama, zupčastim kruništima, kutnim stražarskim kulama i šetnicom, a oko samostanskih zgrada su iskopani jarci.¹⁴⁹

Templari su u mjestu Montfrin u južnoj Francuskoj oko godine 1169. sagradili *domus* i dvoransku crkvu Notre-Dame de Malpas (slika 15).¹⁵⁰ „Crkva Notre-Dame de Malpas spada u niz provansalskih realizacija, koje na prijelazu iz 12. u 13. st., pokazuju početke gotičkog stila. Prije nego što su hospitalci dodali kapele i zvonik u 14. st., zgradu su sagradili templari, red koji je također prilagodio gotičke novotarije u Provansi.“¹⁵¹ Preceptorat je ostao sačuvan gotovo u potpunosti. Posjed su ivanovci zadržali od 1312. do kraja 18. st.¹⁵²

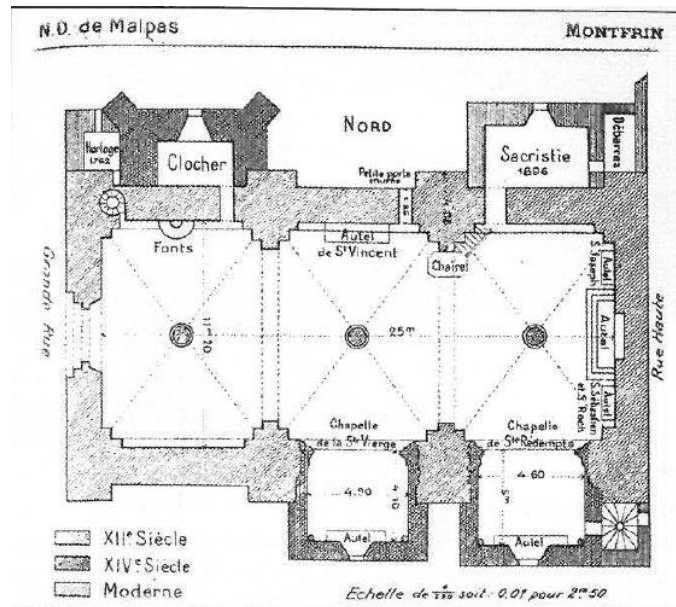
¹⁴⁸ Miletić, Valjato Fabris 2014, 56-57.

¹⁴⁹ Y. Mattalia, *Fortified architecture of the Hospitallers of Saint John of Jerusalem in southwest France, from 12th to 15th century. Current status of knowledge*, *Medievalista* 33, 2023, 217.

¹⁵⁰ D. Carraz, *Les ordres militaires, le comte et les débuts de l'architecture gothique en Provence*, *Bulletin de la société de l'histoire et du patrimoine de l'ordre de Malte* 13, 2003, 45. Dalje u tekstu Carraz 2003.

¹⁵¹ Carraz, Mercier 2010, 299.

¹⁵² *Ibid.*, 309.

Slika 15 tlocrt crkve Notre-Dame de Malpas u Montfrinu (Carraz 2003, 45.)

11. ZAKLJUČAK

Prvi izričiti spomen ivanovačkog posjeda na području središnje Hrvatske nemamo prije godine 1211. kada je spomenuta Peščenica u Turopolju. Nije poznato kada su točno ivanovci došli u središnju Hrvatsku niti koji je bio njihov prvi posjed. Ivanovci su u srednjovjekovnoj Ugarskoj bili dobro prihvaćeni od elite koja im je darovala brojne posjede. U 13. stoljeću viteški redovi su bili popularni i mnogi plemići su odlazili u ivanovce i templare koji su se tada borili protiv muslimana na Bliskom istoku. Najveći pobornik i darivatelj viteških redova je bio kralj Andrija II. koji je poveo križarski rat u Svetu Zemlju. Kasnije je popularnost pala jer su križari poraženi i izbačeni s Bliskog istoka, a templari osuđeni i spaljeni. Templarske posjede su ivanovci naslijedili 1312, a neki su u radu obrađeni, kao što su Gora, Prozorje, Lješnica i Račeša.

Kasni srednji vijek je bio razdoblje velikih turbulencija na prostoru Ugarske, a njih nisu bili pošteđeni ni ivanovci. Naime, u 15. i 16. st. došlo je do novih preslagivanja prilikom kojih su ivanovci izgubili velik broj posjeda. Belu, Ivanec i Goru su preuzele moćne plemićke obitelji Petheö i Frankopan. Ivanovci su imali mnogo jači položaj u razvijenom srednjem vijeku kada su im Arpadovići bili naklonjeniji, nego u kasnom kada se u Ugarskoj promjenio niz dinastija i kada

su osmanska širenja prijetila opstanku države. Osim toga 1412. kada su Mletci zauzeli Dalmaciju, ugarski ivanovci su ostali bez cijelog niza važnih posjeda kao što je Vrana koje je bilo dugo vremena središte organizacije u Ugarskoj. Bez obzira na probleme ivanovci su opstali barem do povijesne odrednice kraja srednjeg vijeka u Ugarskoj, odnosno 1526. i bitke na Mohačkom polju, a možda i kasnije. Arheološki dokaz toga je Pakrac gdje su dali početkom 16. st. nadograditi kapelu i podići novi sustav fortifikacija s okruglim kulama. Iz pisanih izvora saznajemo da su ivanovci u 16. st. još držali kasnosrednjovjekovno gradište Sveti Ivan Trnava i crkve u Prozorju i Gori.

Hrvatsko poznavanje ivanovaca uglavnom je vezano za pisane izvore iz vremena srednjeg vijeka, dok se arheološkim istraživanjima vrlo malo saznalo. Ne možemo prema istraženim elementima utvrda na Gradišću, Pakracu, Svetom Ivanu Trnavi tvrditi da su po nečem ivanovačke. Uglavnom preko pisanih povijesnih izvora utvrđujemo vezu i pripadnost utvrda i crkvi ivanovcima, jer su vrlo rijetki arheološki nalazi s ivanovačkih lokaliteta koje možemo povezati s ivanovcima. Radi se o nepokretnim nalazima, odnosno sakralnim građevinama u Gori i Pakracu koje stručnjaci pripisuju ivanovcima zbog analognih primjera u Francuskoj, kao i kamena nadgrobna ploča iz Prozorja koju Horvat datira u početak 14. st. Postoji mogućnost da se na ivanovačkim lokalitetima obrađenim u ovom radu u narednim istraživanjima potvrde još neki nepokretni ili pokretni nalazi koje bismo mogli povezati s ivanovcima. To se pogotovo tiče Pakraca čija je istražena vrlo mala površina lokaliteta, a kojeg su ivanovci držali tristo godina i bio je središte preceptorata.

Crkve su bile jedan od elemenata ivanovačkih posjeda, uz *domus* kao sjedište preceptorata, groblje i konačište. Od tih elemenata groblje i crkva su istraživani, ali *domus* i konačište nije još arheološki potvrđeno u središnjoj Hrvatskoj. Nigdje još u središtima preceptorata nisu provedena opsežna istraživanja okolnog područja crkvi gdje bi se mogao nalaziti *domus* i okolne gospodarske građevine. Domusi su spomenuti u svetomartinskom ili božjakovljanskom preceptoratu, kojem pripada crkva svetog Martina u Prozorju, i u Pakracu. Nije bilo obavezno da *domus* postoji u središtu preceptorata, tako da se na većini lokaliteta neće pronaći *domus*. Njihovim pronalaskom bila bi zaokružena cjelina ivanovačkog posjeda i znanje o viteškom redu bi bilo upotpunjeno.

Unutrašnjost crkvi u Ivancu i Prozorju je istražena do kraja, dok u Pakracu i Gori to nije. Prilikom istraživanja pronađen je velik broj grobova u svim crkvama. Unutrašnjost crkvi je bila kroz stoljeća atraktivno mjesto za pokapanja, pogotovo svetište, tako da imamo kroz cijeli niz

stoljeća pokope unutar crkvi. Pronalazak velikog broja grobova unutar crkvi u Prozorju, Ivancu, Gori i Pakracu je pokazatelj da su se tu pokapali okolni mještani, jer je ivanovaca bio mali broj. Bio ih je mali broj jer je vitezom mogao postati samo plemić koji se već istaknuo u borbama, a svećenika također nema mnogo.

Francuski vitezovi članovi viteških redova templara i ivanovaca doveli su na hrvatske prostore crkvenu arhitekturu iz Francuske, takozvani „dvoranski tip“. U primjerima iz Pakraca i Gore radi se o jednobrodnim crkvama s zaključanim svetištem, koje su kvalitetno građene od klesanog kamena, bez triumfalnog luka nad svetištem, imaju križno rebrasti svod, pod je u crkvi iste razine. Crkve su bile važan aspekt ivanovačkog reda jer su mnogi ivanovci bili svećenici. Crkva u Gori je jedina obnovljena građevina u središnjoj Hrvatskoj u kojoj su ivanovci obavljali sakralne dužnosti.

Crkva u Ivancu i kapela u Pakracu su služile u obrambene svrhe i bile su takozvane crkve-tvrđave. Tu tezu potvrđuju nalazi topovskih kugli u njima. Moguće je da je ivanečka crkva imala zvonik u čijem se prizemlju nalazilo svetište, odnosno da je bila takozvani *Chorturm* tip crkve koji je raširen po srednjoj Europi. U prilog toj tezi idu Belajevi navodi da je svetište ivanečke crkve starije od ostatka crkve i da su pronađeni široki masivni temelji na spoju broda i svetišta. Slična situacija je kod crkve svetog Jurja u Belcu koja je prema Zdenku Balogu jedini potvrđeni *Chorturm* tip crkve u Hrvatskoj, a čija je svetište bila zasebna građevina koja je kasnije služila kao zvonik i svetište crkve.

Ivanovci su došli u Ivanec, vjerojatno u 13. st. iako pisanih ili materijalnih dokaza nemamo, jer znamo da je obližnja Bela bila u tom stoljeću njihov posjed. Crkva Svetog Ivana Krstitelja je bila njihov posjed sve do kraja 15. st. kada se spominju novi vlasnici, a pokopi su se nastavili sve do 17. st. Crkve tipa *Chorturm* su česte na prostoru Svetog Rimskog Carstva, stoga je utjecaj vjerojatno došao od tamo u pogranične krajeve susjedne Kraljevine Ugarske. U slučaju da se potvrdi da je ivanečka crkva tipa *Chorturm*, to bi bio tek drugi primjer u Hrvatskoj, poslije one u obližnjem Belcu. Ivanovci su posjedovali velik broj crkvi takvog tipa u današnjoj Njemačkoj i Austriji.

Belaj drugu fazu kapele u Pakracu, odnosno utvrđenja crkve, stavlja u razdoblje početka 16. st., za vrijeme osmanske opasnosti. Crkva je bila jedna od kvalitetnije i robusnije građenih građevina unutar pakračke utvrde tako da njen preobražaj u vojne svrhe ima smisla. Na istočnoj

strani kapele u Pakracu naziru se zidovi okrugle građevine, vjerojatno kule koja je stajala uz kapelu i koja je vjerojatno sagrađena istovremeno kad i druga faza crkve. U Novim Mikanovcima također imamo primjer crkve Svetog Bartula koja je vjerojatno bila ivanovačka, a imala je kasniju dogradnju okrugle kule kao i ona u Pakracu.

Nepokretne sepulkarne arheološke nalaze koje možemo povezati sa viteškim redovima imamo samo u Račeši i Prozorju. U Račeši je pronađen nadgrobni spomenik s motivima ruke koja drži baklju i zastavom s templarskim križem. U Prozorju je pronađen nadgrobni spomenik koji ima motive mača i štita, ali on je datiran u početak 14. st. tako da je mogao pripadati bilo kojem od dva viteška reda. Ploča s mačem i štitom sama po sebi ne znači da je pripadala ivanovcu jer su se i drugi ljudi koji nisu bili u ivanovačkom redu mogli pokopati s takvom pločom. Dobra naznaka da je riječ o ivanovačkoj ploči daju pisani izvori iz srednjeg vijeka koji govore o ivanovcima u Prozorju.

Ivanovci su držali velik broj utvrda u središnjoj Hrvatskoj. Razlikujemo dva tipa ivanovačkih utvrda, prvo su utvrde s fortifikacijama građenim od kamena kao što su Bela, Gradišće i Pakrac, a drugo su kasnosrednjovjekovna gradišta čije fortifikacije čine jarci, palisade i bedemi od zemlje, kao što je Račeša, Lješnica i Sveti Ivan Trnava. Ova dva tipa utvrda su mogle biti sagrađene na brdima kao što je Bela i Račeša ili u ravnici kao što je Pakrac i Sveti Ivan Trnava. Ivanovci su posjedovali kasnosrednjovjekovna gradišta i izvan Ugarske, što smo mogli vidjeti na primjeru Orlovica u tadašnjem Svetom Rimskom Carstvu. Arheolozi su istraživali nepokretne arheološke nalaze na ivanovačkim utverdama u središnjoj Hrvatskoj, odnosno fortifikacijske elemente kao što je kula u sklopu zidina u Pakracu, branič-kula u Gradišću, zidine u Gradišću, ali i crkve unutar njih, kao što je primjer u Pakracu.

12. POPIS SLIKA

Slika 1 avers i revers metalnog pečata ivanovačkog velikog meštra Geoffreyja de Donjona iz 1193. (Kasdagli et al. 2006, 255.).....	13
Slika 2 voštani pečat priora Ivana Paližne Mlađeg od 1395. do 1405. (Hunyadi 2010, 343.)	14
Slika 3 ivanovačka nadgrobna kamena ploča iz 15. st. s otoka Rodosa (Kasdagli 2016, 200.) ...	15
Slika 4 tlocrt utvrde u Pakracu (Tomičić 1996, 209.).....	16
Slika 5 tlocrt kapele u Pakracu s fazama gradnje (Belaj 2021, 225.)	18

Slika 6 tlocrt crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivancu (Belaj 2009, 91.).....	21
Slika 7 rekonstrukcija izgleda crkve u Belcu u Chorturm fazi (Balog 2007, 50.).....	22
Slika 8 tlocrt kasnosrednjovjekovnog gradišta Račeša (Ivanušec, Mihaljević 2015, 82.).....	28
Slika 9 ivanovačko kasnosrednjovjekovno gradište Orlovice u Češkoj (Bolina 1996, 13.).....	29
Slika 10 tlocrt ranogotičke crkve u Gori (Belaj, Sirovica 2012, 59.)	32
Slika 11 tlocrt crkve svetog Martina u Prozorju (Belaj 2006, 80.).....	33
Slika 12 tlocrt preceptorata u Kromčrižu (Bolina 1996, 16.)	34
Slika 13 nadgrobna ploča in situ s viteškim simbolima iz početka 14. st. (Belaj 2006, 81.).....	35
Slika 14 tlocrt crkve u Sziráku (Ruttkay 1996, 178.)	37
Slika 15 tlocrt crkve Notre-Dame de Malpas u Montfrinu (Carraz 2003, 45.).....	38

13. LITERATURA

1. Lj. Andrijanić, *Ivanovci u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe 2, 2008, 241-255.
2. Z. Balog, *Crkve kvadratnog svetišta u sjevernoj Hrvatskoj*, Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti 50, 2007, 41-62.
3. Z. Balog, *Stara župna crkva svetog Jurja u Belcu i tip Chorturma*, u: S. Cvetnić, M. Pelc, D. Premerl (ur.), *Sic ars dependitur arte: Zbornik u čast Vladimira Markovića* Zagreb, 2009, 27-45.
4. J. Belaj, *Utvrdna Gradišće kod Margečana – Rezultati pokusnih arheoloških istraživanja*, Annales Instituti Archaeologici 1, 2005, 56-60.
5. J. Belaj, *Arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Ivancu*, Annales Instituti Archaeologici 1, 2005a, 61-66.
6. J. Belaj, *Sažeti prikaz arheoloških istraživanja crkve sv. Martina u Prozorju*, Annales Institute Archaeologici 2, 2006, 79-84.
7. J. Belaj, *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*, Dugo Selo 2007.
8. J. Belaj, *Bela – ivanovački burg na Ivanščici*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 25, 2008, 155-182.
9. J. Belaj, *Ivanec kroz slojeve prošlosti. Deset godina arheoloških istraživanja u Ivancu*, Ivanec 2008a.

10. J. Belaj, *Tko je, kada i zašto gradio utvrdu Gradišće kod Margečana?* u: S. Krznar (ur.), *Ivanevačka škrinjica*, Ivanec 2008b, 22-33.
11. J. Belaj, *Arheološka istraživanja crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivancu 2007.*, *Annales Instituti Archaeologici* 4, 2008c, 70-75.
12. J. Belaj, *Arheološka istraživanja crkve svetog Ivana Krstitelja u Ivancu 2008. g.*, *Annales Instituti Archaeologici* 5, 2009, 90-94.
13. J. Belaj, F. Sirovica, *Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* 8, 2012, 58-62.
14. J. Belaj, *O čemu nam govori broš iz Gore*, u: V. N. Kovač (ur.), *Štovanje Bogorodice na području Sisačke biskupije: zbornik radova mariološko-marijanskog simpozija povodom šeste obljetnice ponovne uspostave Sisačke biskupije*, Zagreb 2017, 83-108.
15. J. Belaj, *Prva arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Pakracu 2017. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* 14, 2018, 54-60.
16. J. Belaj, *Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2018. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* 15, 2019, 173-177.
17. J. Belaj, *Arheološka istraživanja lokaliteta Pakrac – Stari grad 2018. godine*, *Annales Instituti Archaeologici*, 15, 2019a, 101-106.
18. J. Belaj, *O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2019. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* 16, 2020, 122-134.
19. J. Belaj, *O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2020. godine*, *Annales Instituti Archaeologici* 17, 2021, 221-227.
20. J. Belaj, I. Papić *Ivanovačka kapela u Pakracu – prikaz graditeljskog razvoja*, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 54, 2021, 509-528.
21. A. Boas, *Archeology of the Military Orders. A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (1120-1291)*, London 2006.
22. P. Bolina, *Moravian castles of military religious orders until the Hussite wars*, u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 11-27.
23. D. Carraz, *Les ordres militaires, le comte et les débuts de l'architecture gothique en Provence*, *Bulletin de la société de l'histoire et du patrimoine de l'ordre de Malte* 13, 2003, 45-54.

24. D. Carraz, S. A. Mercier, *Le programme architectural d'un pôle seigneurial: la commanderie de Montfrin (Gard)*, *Archéologie du Midi médiéval* 28, 2010, 297-315.
25. D. Carraz, *Templar and Hospitaller Establishments in Southern France: The State of Research and New Perspectives*, u: M. Piana, C. Carlsson (ur.), *Archaeology and Architecture of the Military Orders. New studies*, Farnham 2014, 107-131.
26. L. Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Zagreb 1984.
27. L. Dobronić, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb 2002.
28. T. Durdík, *Die Kommenden und Burgen die Ritterorden in Böhmen*, u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 39-59.
29. K. Filipec, *Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici*, *Opvscvla archaeologica* 23, 1999, 353-361.
30. J. Folda, *Art in the Latin East 1098-1291.*, u: J. Riley-Smith (ur.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995, 141-160.
31. A. Forey, *The Military Orders, 1120-1312.*, u: J. Riley-Smith (ur.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995, 184-217.
32. H. Gračanin, *Ivan Paližna u povijesnim vrelima i historiografiji*, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 4, 2011, 237-267.
33. Z. Horvat, *Kružne branič-kule u hrvatskoj Krajini u XVI. stoljeću*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 1, 1993, 159-187.
34. Z. Horvat, *Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12-15. st.*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 4, 1996, 175-200.
35. Z. Horvat, *Kapele u burgovima 13-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 7, 1999, 181-198.
36. Z. Horvat, *Sačuvani nadgrobni spomenici nekih Senjana i osoba značajnih za povijest Senja u Senju i drugdje*, *Senjski zbornik* 29, 2002, 47-86.
37. Z. Horvat, *Pozicije burgova tijekom 13. do 15. st.*, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 16, 2008, 22-39.
38. Z. Hunyadi, *Hospitaller Estate Management in the Medieval Kingdom of Hungary (Thirteenth to Fourteenth Century)*, u: J. Upton-Ward (ur.), *The Military Orders*, London 2008, 145-153.

39. Z. Hunyadi, *The Hospitallers in The Medieval Kingdom of Hungary c. 1150-1387*, Budapest 2010.
40. Z. Hunyadi, *Entering the Hospital. A Way to The Elite in The Fifteenth Century*, u: P. Josserand, L. Felipe Oliveira, D. Carazz (ur.), *Èlites et orders militaires au moyen âge*, Madrid 2015, 101-110.
41. R. Ivanušec, M. Mihaljević, *Lokaliteti križarskih utvrda Račeša, Cage – Lješnica, Sv. Ivan Trnava (Gornji Bogičevci)*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 39, 2015, 77-94.
42. A. M. Kasdagli et al. A. Katsioti, M. Michaelidou, *Archeology on Rhodes and the Knights of Saint John of Jerusalem*, u: P. Edbury, S. Kalopissi-Verti (ur.), *Archeology and the Crusades*, Athens 2006, 35-62.
43. A. M. Kasdagli, *The provenance of coins in Rhodes, AD 498-1522.*, *MEΛETHMATA* 53, 2008, 235-256.
44. A. M. Kasdagli, *Stone Carving of the Hospitaller Period on Rhodes, Displaced Pieces and Fragments*, Oxford 2016.
45. D. Karbić et. al., Z. Ladić, V. Vratović, M. Kurelac, B. Glavičić, *Obsidio Iadrensis. Opsada Zadra*, Zagreb 2007.
46. N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
47. S. Lloyd, *The Crusading Movement, 1096-1274*. u: J. Riley-Smith (ur.), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995, 34-66.
48. A. Lutrell, *Observation on the Fall of the Temple*, u: P. Josserand, L. Felipe Oliveira, D. Carazz (ur.), *Èlites et orders militaires au moyen âge*, Madrid 2015, 365-373.
49. Y. Mattalia, *Fortified architecture of the Hospitallers of Saint John of Jerusalem in southwest France, from 12th to 15th century. Current status of knowledge*, *Medievalista* 33, 2023,
50. D. Miletić, *O građevinskim mjenama crkve svetog Jurja u Belcu – drugačije*, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 53, 2010, 43-68.
51. D. Miletić, M. Valjato Fabris, *Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja B. D. Marije u Gori*, *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 5, 2014, 49-69.
52. B. Nagy, *The Towns of Medieval Hungary in the Reports of Contemporary Travellers*, u: D. Keene, B. Nagy, K. Szende (ur.), *Segregation-Integration-Assimilation, Religious and*

- Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, New York 2009, 169-179.
53. H. Nicholson, *The Knights Hospitaller*, Woodbridge 2016.
54. N. Paul, S. Yeager, *Remembering the Crusades. Myth, Image and Identity*, Baltimore 2012.
55. E. Peričić, *Ban Petar Berislavić*, *Crkva u svijetu* 6, 1971, 258-266.
56. A. Plukowski, *The Archeology of the Military Orders: the Material Culture of Holy War*, *Medieval Archeology* 62, 2018, 105-134.
57. W. Robl, *Templer-Spuren in der nördlichen Oberpfalz*, Berching 2019.
58. A. Ruttkay, *Military and Religious Orders Offering Medical Care (Archeological and Written Sources in Slovakia)*, u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 173-193.
59. I. Kukuljević Sakcinski, *Priorat vranski s vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Zagreb 1886.
60. J. Sarnowsky, *The Priests in the Military Orders, A Comparative Approach of Their Standing and Role*. u: P. Josserand, L. Felipe Oliveira, D. Carazz (ur.), *Élites et orders militaires au moyen âge*, Madrid 2015, 215-225.
61. S. Sekulić Gvozdanović, *Srednjovjekovni burgovi oko Save i Kupe*, Zagreb 2019.
62. O. v. Simpson, *The Gothic Cathedral, Origins of Gothic Architecture and Medieval Concept of Order*, Princeton 1956.
63. G. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920.
64. T. Tkalčec, *Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne križevačke županije*, *Cris: Časopis povijesnog duštva Križevci*, 19, 2017, 15-33.
65. T. Tkalčec, *Zdenko Vinski i istraživanja gradišta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Hrvatskoj*, u: M. Bunčić, M. Jarak (ur.), *Zdenko Vinski – život i znanstveni rad*, 2020, 265-285.
66. Ž. Tomičić, *Fortifications of Orders of Knights in Medieval Croatia*, u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castrum Bene*, Gdansk 1996, 201-219.
67. J. Zaninović, *Ivanovci (Malteški vitezovi) na tlu Hrvatske do 1526. godine*, *Croatica Christiana periodica* 17, 1993, 25-41.
68. J. Zaninović, *Kako je biskup, ban i vranski prior pribavio Hrvatskoj naslov „predziđe kršćanstva“*, *Croatica Christiana periodica* 18, 1994, 109-134.

69. A. Zsoldos, *Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića*, Historische Beiträge 17, 287-296.

70. <https://web.archive.org/web/20210125012351/https://muzeum-st.cz/cs/z-deni/jedem-online/historie-strakonickeho-hradu/> (preuzeto dana, 5. lipnja 2024.)